

બ્રાહ્મધર્મમત અને વિશ્વાસ.

મૂલ બંગાલીમાં

૧૭૩૨

મહર્ષિ શ્રીદેવેન્દ્રનાથે કર્યું,

તેનું

૧૭૩૨

ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર કર્તા,

શ્રી નારાયણ હિમચંદ.

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલોનરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુણ્યેભ્ય ઇવ ષટ્પદઃ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત્ ૧૧૮૧૨૦.)

અર્થ—અમર જોમ અર્વ પુણ્યમાંથી માર ગ્રહણ કરે છે તે પ્રમાણે કુશલ મનુષ્યે નહાના અને મોટા શાસ્ત્રમાંથી માર ગ્રહણ કરવો.

મુંબઈ:

ઓરિયન્ટલ પંચમાં મુદ્રિત.

સંવત્ ૧૯૩૯. સને ૧૮૮૨. ખ્રિસ્ત સંવત્ ૫૩.

મૂલ્ય ૨ આના.

બ્રાહ્મધર્મમત અને વિશ્વાસ.

મૂલ બંગાલીમાં

૧૭૩૨

મહર્ષિ શ્રીદેવેન્દ્રનાથે કર્યું,

તેનું

ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર કર્તા,

શ્રી નારાયણ હિમચંદ.

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલોનરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુણ્યેભ્ય ઇવ ષટ્પદઃ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત્ ૧૧।૮।૧૦.)

અર્થ—ભ્રમર જેમ સર્વ પુષ્પમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે તે પ્રમાણે કુશલ મનુષ્યે નહાના અને મોટા શાસ્ત્રમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો.

મુંબઈ:

ઓરિયન્ટલ પ્રેસમાં મુદ્રિત.

સંવત્ ૧૯૩૯. અને ૧૯૮૨. 'શાક્ત સંવત્ ૫૩.

મૂલ્ય ૨ આના.

ॐ તત્સત્.

બ્રાહ્મધર્મ મત અને વિશ્વાસ.

પ્રથમ ઉપદેશ.

(ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અને લક્ષણ.)

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષય કેહેવાની કંઈ જરૂર નથી. બૌદ્ધ મતવાળા મનુષ્ય વિના તેનો સ્વીકાર કરે છે. જગત્નું અસ્તિત્વજ તેનું અસ્તિત્વનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે. જગત્માં સર્વ સુશૃંખલા જોવામાં આવે છે, સર્વ કૌશલમય જણાય છે. એમાં કંઈ પણ અસંખ્ય વિશુંખલ જોવામાં આવતું નથી. અનિચ્છોત્પન્ન આકસ્મિક વ્યાપાર એક પણ જણાતો નથી. કોઈ વસ્તુ અમસતી સૃજન કરી નથી. કોઈ નિયમ નિર્રથક કર્યો નથી. એક સત્યકામ મંગલ સંકલ્પે મહાન્ પુરુષની ઈચ્છા, આ વિશ્વ સંસારમાં દેદીધ્યમાન પ્રકાશ આપે છે. ઈશ્વરનું જ્ઞાન અને મંગલભાવ મનમાં ધારણ ન કર્યાથી તેનું અસ્તિત્વ માત્ર સ્વીકાર કરવું એ કેવલ ઈશ્વર શૂન્ય છે એમ ખોલવા જેવું થાય છે. તેના અસ્તિત્વની સાથે સાથે તેનું જ્ઞાન અને મંગલભાવ પણ આ જગત્માં સુવ્યક્ત થઈ રહ્યું છે. સર્વ કૌશલમાં તેનું જ્ઞાન પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે, સર્વ ખનાવોમાં તેનું મંગલભાવ મુદ્રિત થઈ રહ્યું છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ સઘળા મળીને તેનું જ્ઞાન તથા મંગલ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. 'તે છે' એટલુંજ કહ્યાથી તેનાવિષે કંઈ કેહેવામાં આવતું નથી. તે છે, અને તે જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા મંગલસ્વરૂપ છે. તે તથા મંગલભાવની શું સીમા છે? ના, તેનું અનંતજ્ઞાન છે ઈશ્વરેના છે. જગત્નું કારણ ઈશ્વર છે. પરંતુ તેને

જ્ઞાન નથી એવું કદિ થનાર નથી. જગત્નું કારણ જ્ઞાનવાન પુરુષ છે, પરંતુ તેનો મંગલભાવ નથી એ પણ કેહેવામાં આવતું નથી. તેને આ જગત્ સૃજન કર્યું છે તે અમંગલને વાસ્તે હોય તો તે ઈશ્વર નથી, પણ કોઈ ભીષણ દૈત્ય અથવા અસુર આ વિશ્વનો રચવાવાળો હોવો જોઈએ. ઈશ્વર છે તેની સાથે સાથે આ બે લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે રહ્યા છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને મંગલસ્વરૂપ છે. મનુષ્યની આકૃતિ અને તેનું જ્ઞાન તથા ધર્મ મનમાં ન લાવતા મનુષ્યને મનમાં લાવ્યાથી જેમ મનુષ્યનો ભાવ આપણા મનમાં આવતો નથી, તે પ્રમાણે ઈશ્વરનું જ્ઞાન અને તેનું મંગલભાવ ન જાણ્યાથી ઈશ્વર શબ્દનો અર્થ સમજતો નથી. તેનું જ્ઞાન નથી, તો તે જડ છે; તેનું મંગલભાવ નથી તો તે નિષ્ઠુર અસુર તથા નિર્દય દૈત્ય છે. સઘળી સૃષ્ટિની પ્રક્રિયાજ તેનું જ્ઞાન અને મંગલ સંકલ્પ પ્રચાર કરે છે. એવો કોઈ નિયમ નથી જેમાં તેનો અગાધ મંગલ અભિપ્રાય પ્રકાશ ન થતો હોય. એવું કોઈ કાર્ય નથી જેમાં તેનું અસીમ જ્ઞાન પ્રકાશિત ન થતું હોય. આ બે લક્ષણ તેના સ્વરૂપના પ્રધાન લક્ષણ છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપમાંથી ઉપલા બે લક્ષણ કાઢી નાખ્યા તો તેમાં ઈશ્વરનો ભાવ કંઈ રહેતો નથી. તેના અસ્તિત્વની સાથે સાથે તેનું સ્વરૂપનું લક્ષણ સર્વત્ર સુવ્યક્ત થઈ રહ્યું છે. સર્વ જગત્નું સંસારજ કાર્ય છે, તેનો તે મૂલ કારણ છે. સર્વ જગત્ શૃંખલાજ કૌશલમય છે અને તેજ તે કૌશલનું કારણ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છે. જગત્ના સર્વ નિયમ મંગલકારક છે અને એનો ખનાવનાર મંગલસ્વરૂપ છે.

પરંતુ ઈશ્વરનું જ્ઞાન તથા મંગલભાવ શું પરિમિત છે કે અપરિમિત? તે શું કેટલાક વિષય જાણે છે કેટલાક વિષય જાણતો નથી? કેટલા દેશ જોય છે કેટલા દેશ જોતો નથી. તે બાહર છે અંતરમાં નથી, તેમાં કેટલાક સારા ભાવ છે. અને કેટલાક ખરાબ ભાવ છે? શું તે એ પ્રમાણે અપૂર્ણ છે? ના કદિ નહિ. જે કંઈ પાવન વસ્તુ છે, તેજ સૃષ્ટ વસ્તુ કેહેવાય છે, જે ઈશ્વર

અને પરિપૂર્ણ છે. આ સત્ય સર્વનાં સુદ્ધિમાં ઠસેલું છે. ઈશ્વરને અનંત અસીમ અપરિમેય ન જાણ્યાથી તેનું કોઈ પણ સ્વરૂપ કેહેવાઈ શકાતું નથી. ઈશ્વરના કેટલાક વિષયની સીમા છે, પરિણામ છે તેમાં કેટલીક કમતાઈ છે, એ કેહેવાથી તેને ઈશ્વર કેહેવાઈ શકાતો નથી, ખીજી કોઈ પરિમિત વસ્તુ જાણીને કેહેવાઈ શકાશે. ઈશ્વર જે છે તે પૂર્ણ છે. પૂર્ણ તે કેવો છે તે તેજ પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણે છે આપણે અપૂર્ણ જીવ છીએ તેથી તેનો પૂર્ણભાવ મનમાં ધારણ કરી શકતા નથી, ત્યારે તેને અનંત, અસીમ, અપરિમેય જાણવો આપણો સાધ્ય છે. તેના કોઈ વિષયઉપર વિચાર કરીએ છીએ તો તે અનન્ત જાણાય છે. તે જ્ઞાનમાં અનન્ત છે, તે શક્તિમાં અનન્ત છે, તે મંગલભાવમાં અનન્ત છે, તે દેશમાં અનન્ત છે, તે કામમાં અનન્ત છે.

જ્યારે તેના જ્ઞાનની સાથે અનંતભાવને મેળવીએ છીએ ત્યારે તેને સર્વજ્ઞ કહીએ છીએ. તે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન સર્વકાલના સઘળા વ્યાપાર વિશેષ રૂપથી જાણે છે, તે જેમ બાહારના સઘળા વિષયને જાણે છે, તે પ્રમાણે આપણા અંતરના પ્રત્યેક કામ તથા પ્રત્યેક ભાવ ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે. અંધકાર તેની આગળ કોઈ પણ ખરાબ કામને છુપાવી રાખી શકતો નથી અને કપટતા પણ તેના જ્ઞાનની આગળ સત્યને ઢાંકી શકતો નથી. તેના અનંત જ્ઞાનનો ગુરુભાર પરિમાણ કરીને છેડો લાવી શકાતો નથી.

જ્યારે તેનું મંગલસ્વરૂપ અને અનંતભાવ એકત્ર કરીએ છીએ, ત્યારે તેને પૂર્ણમંગલ કહીએ છીએ. ખરાબની સાથે તેનો લેશ માત્ર સંપર્ક નથી. કોઈ દોષ તથા ગ્લાનિ તથા કલંક તેને અડકી શકતો નથી. પ્રકાશની સીમા શું? તો અંધકાર, જ્ઞાનની સીમા શું? તો અજ્ઞાન. સદ્ભાવની સીમા શું? તો અસદ્ભાવ. મંગલની સીમા શું? તો અમંગલ. ઈશ્વર કોઈ સીમાવાળો પદાર્થ નથી. મનુષ્યના વિષયમાં જ્યારે આપણે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ કે આ દોષ છે. પરંતુ ઈશ્વરના મંગલભાવની સીમા કરી શકાતી નથી. તેના

જ્ઞાનની સીમા નથી તે સમજ્યાથી તે સર્વજ્ઞ થાય છે; તેના મંગલની સીમા નથી જાણીને તે પૂર્ણમંગલકારક છે.

જ્યારે તેની શક્તિ વિષય વિવેચના કરીયે છિયે ત્યારે તેને અનંતશક્તિ અને સર્વ શક્તિમાન જાણીને આપણે વિશ્વાસ કરીયે છિયે. આપણે અભિપ્રાય જે મંગલ હોય પણ શક્તિ ન હોય તો તે અભિપ્રાય સિદ્ધ થતો નથી. પરંતુ તેમાં તેવો પ્રકાર નથી. તેની ઇચ્છા મંગલકારક છે અને તેની જે ઇચ્છા છે તેજ થાય છે. અને પછી પણ તેજ થશે. તેની અપરિસીમ શક્તિથી સર્વ પદાર્થો પોતપોતાની શક્તિ ધારણ કરી રહી છે. અહીંયાંના જેટલા જડપદાર્થો છે, જેટલા પ્રાણિ જંગમ છે, ઉપર જેટલા પ્રકાંડ પ્રકાંડ લોકમંડળ છે, જેટલા લોક નિવાસી જીવો છે, જેટલા પ્રકારની સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ કૌશલ સર્વ છે, તેમાં તેની શક્તિનો છેડો આવ્યો છે એમ નથી. તેની શક્તિની કમતાઈ નથી. તે વિચિત્ર શક્તિવાળો અને તે સર્વ શક્તિમાન છે. તે સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલયનો એક માત્ર કારણ છે. તે જે ઇચ્છા કરે છે તેજ કરી શકે છે.

વળી જ્યારે તેનો અનંતભાવકાલની સાથે મેળવવામાં આવે છે. ત્યારે તેને નિત્ય શબ્દમાં વ્યક્ત કરીયે છિયે. તે પ્રથમ પણ હતો, આજ પણ છે, તે પછી પણ રહેશે. જ્યારે કંઈ ઉત્પન્ન થયું નોહોતું, ત્યારે પણ તે હતો, અને જે સર્વનો વિનાશ થઈ જાય તથાપિ તે રહેશે. કાલેકરીને તેના સ્વરૂપનો ફેરફાર થતો નથી. તે ધ્રુવ છે તે વગર ફેરફારવાળો છે. તે સર્વકાલે સમાન ભાવે રહે છે.

તે સર્વવ્યાપી છે. દેશમાં તેનો છેડો નથી. તે કોઈ એક દેશમાં ખેસીને રાજ્ય ચલાવતો નથી. સર્વ જગતમાં તેનું રહેઠાણ છે, આપણા આત્મામાં પણ તેનું આસન છે. તે અચિંત્ય દૂરસ્થિત તારામાં પણ છે અને સર્વથી પાસેની વસ્તુ જે આપણે છિયે, આપણામાં પણ તે છે. તેને મેળવવાને વાસ્તે સ્થાનવિશેષમાં શોધવા જવું પડતું નથી, અને સ્થાનવિશેષથી દૂર ગયાથી પણ તે દૂર જતો નથી.

તે નિયંતા છે. ખનાવનાર વિના નિયમ થતાં નથી, નિયમ કદિ કોઈ કાર્યનો પોતે કર્તા થઈ શકતો નથી. નિયમ ખોલ્યાથી તેની સાથે સાથે તેના નિયંતાને પણ ખોલવામાં આવ્યો છે. ઈશ્વર અહીંયાં કેવલ વૈરાગીના પ્રમાણે રહ્યો છે એવું નથી, તે સર્વના નિયંતા રૂપથી સર્વના યંત્રી રૂપથી રહ્યો છે. તેના નિયમના અધીનમાં રહીને સર્વ તેની આજ્ઞા પાલન કરે છે.

તે સર્વાશ્રય છે, તેનું અવલંબન કરીને સર્વ પોતપોતાના કાર્યમાં નિયુક્ત થઈ રહ્યા છે. તે એકલો સર્વનો આધારભૂત છે. ખીજા સર્વ તેના આશ્રિત છે. પ્રથમ જ્યારે એની કંઈ સૃષ્ટિ થઈ નોહોતી, ત્યારે પણ તેની સૃજનશક્તિ તેમાં અવ્યક્ત રૂપથી છુપી હતી. હમણા તે શક્તિકાર્યમાં ખીલીને જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વ તે શક્તિનું અવલંબન કરીને નિત્ય ચાલે છે. આડ જેમ મૂલથી જુદું રહી શકતું નથી તેમ જગત્ સંસાર પણ કદિ જગત્કર્તાથી જુદું રહી શકતું નથી. તે લોક ભંગ નિવારણને વાસ્તે પુલના પ્રમાણે રહ્યો છે. તેની ઈચ્છાથી અસહ્યવનો નાશ થાય છે. તેજ સર્વ આધારનો મૂલાધાર છે, તે સર્વ શક્તિની મૂળશક્તિ છે.

તે નિરવયવ છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેથી તેનામાં કોઈ અવયવ નથી. જડ વસ્તુમાં અવયવ છે. જેના કડકા કડકા કરી શકાય છે જેની આકૃતિ છે જેની પોહોલાઈ લંબાઈ છે, તેનું અવયવ રહેવું સંભવ છે. સૂર્ય કિરણના પ્રકાશક અતિ સૂક્ષ્મ રેતીના જેવા કિરણ પણ અવયવવાળું છે. પરંતુ જ્ઞાનપદાર્થ નિરવયવ છે. જડ વસ્તુ આકાશમાં અવલંબન કરીને છે, પરંતુ જ્ઞાનપદાર્થ તેના જેવું નથી. આપણો આત્મા પણ નિરવયવ છે અને પરમાત્મા પણ નિરવયવ છે.

તે નિર્વિકાર છે તેને પૂર્ણ મંગલસ્વરૂપ કહેતાંજ તેને નિર્વિકાર કહેવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યમાંના શરીરનો વિકાર જે શામ છે, તે તેમાં નથી; મનુષ્યના મનનો વિકાર જે પાપ છે, તેપણ

તેમાં નથી. પાપજ અમંગલ છે; એટલા માટે મંગલસ્વરૂપમાં પાપ સ્પર્શ કરી શકતો નથી તે અકાય અવ્રણ છે; તે પરિશુદ્ધ અપાપવિદ્ધ છે.

તે એક માત્ર અદ્વિતીય છે સર્વ વિશ્વવ્યાપાર એક મહત્ કૌશલ યંત્રના અંતર્ગત છે. બ્રહ્માંડાન્તરના સઘળા પદાર્થોમાં એક ન ભાંગવાવાળો સંબંધ બાંધેલો રહ્યો છે. જેણે પ્રકાશ બનાવ્યો છે તેણેજ આંખ બનાવી છે. જેણે લુપ્ત તરસ આપી છે તેણેજ અત્રપાન ફેલાવ્યું છે. સઘળી સૃષ્ટિ એક કૌશલથી ભરપુર યંત્ર છે અને તેજ માત્ર તેનો એક યંત્રી છે બીજા કોઈનો પણ હાથ તેમાં નથી.

તે સ્વતંત્ર છે તેનો કોઈ બનાવવાવાળો નથી, તે કોઈના પણ અધીન નથી, તે કોઈની પણ મદદ લઈને સૃષ્ટિ બનાવતો નથી; આપણે સર્વ તેની મહાયતાના અધીનમાં છીએ. તે કોઈની પણ સલાહ લઈને જગત્નું કામ ચલાવતો નથી. તે એકલો છે, તેની જેવી ઈચ્છા હોય છે તેજ કાર્ય થાય છે. આપણે સર્વ તેના અધીનમાં રહીને તેના અભિપ્રાય સંપત્ર કરીએ છીએ, પરંતુ તે એક માત્ર સ્વતંત્ર છે.

તે પરિપૂર્ણ છે, તેમાં કોઈ વાતની કમતાઈ નથી. તેના કોઈ તત્ત્વનો અંત થઈ શકતો નથી, તેનો છેડો થતો નથી, પરિમાણ થતું નથી. તે અનન્ત, અપરિસીમ, અપરિમેય પૂર્ણ પદાર્થ છે. કોઈની સાથે તેની ઉપમા થતી નથી.

આ અનન્તજ્ઞાન પૂર્ણમંગલ પુરુષના ઉપર સ્થિર દષ્ટિ રાખીને આપણે આપણી જીવન યાત્રા નિર્વાહ કરીએ, જે સર્વજ્ઞ છે, તે આપણો અંતર્યામી છે. તેની આગળ અંધકાર તથા પ્રકાશ બંને સમાન છે. એકાંતમાં પાપનું કામ કર્યાથી તેની આગળ અપ્રકાશક રહેતું નથી આપણે તેને અન્તરમાં રહેનારો સર્વસાક્ષી સમજીને તેના પ્રિય કાર્ય કરવામાં તત્પર થઈએ. તે મંગલસ્વરૂપ છે. તેનો સારો અભિપ્રાય જેનાથી સંપત્ર થાય તેને વાસ્તે આપણે

પ્રાણપણે યત્નવાન થવું ઉચિત છે. આપણી ઈચ્છા કદિ તેની મંગલમયી ઈચ્છાના વિરોધિની ન થાય. તેને આપણે આ શુભ ઉદ્દેશથી આહીયાં મોકલ્યા છે કે આપણે જ્ઞાન, ધર્મ, લાભ કરીને તેના સહવાસના ઉપયુક્ત થઈએ. આપણી ઈચ્છા અને મેહેનત બે તે મહાન્ ઉદ્દેશના ઉપયોગીની થાય, તોજ આપણું મંગલ થવાનું. આપણે ઈશ્વરનો હુકમ પાળવો અને તેનાઉપર પ્રેમ તથા અનુરાગ પાંધ્યાથી, બે મહત્કાર્ય એક કાલે સિદ્ધ થાય છે— તેનાથી ઈશ્વરનો મંગલ અભિપ્રાય સંપન્ન થાય છે અને આપણું પણ ધણું કલ્યાણ સંસાધન થાય છે.

સત્યં શિવં સુન્દરં.

અનન્ત, પરિપૂર્ણ, અદ્વિતીય, કોઈની પણ સાથે તેની ઉપમા થતી નથી.

અનન્તજ્ઞાન કેહેતા અપરિમિત જ્ઞાન, પૂર્ણ જ્ઞાન, સર્વજ્ઞ, નિરવયવ એક માત્ર કેહેવામાં આવે છે.

અનન્તમંગલ કેહેતા અપરિમિત, મંગલભાવ, પૂર્ણમંગલ, નિષ્પાપ, નિર્વિકાર, પવિત્રસ્વરૂપ, નિર્દોષ, સુન્દર, આનન્દસ્વરૂપ, પ્રેમસ્વરૂપ કેહેવામાં આવે છે.

અનન્તશક્તિ કેહેતા સર્વ શક્તિમાન, અપરિમિત શક્તિ, સૃષ્ટિ-સ્થિતિ, પ્રલયકર્તા, સ્વતંત્ર, સર્વાશ્રય, સર્વનિયંતા કેહેવામાં આવે છે.

અનન્તકાલમાં કેહેતા નિત્ય, અનાધનન્ત, ધ્રુવ, અપરિવર્તનીય સ્વભાવ કેહેવામાં આવે છે.

અનન્તદેશમાં કેહેતા સર્વવ્યાપી, અપરિસીમ કેહેવામાં આવે છે.

દ્વિતીય ઉપદેશ.

(ઈશ્વર સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલયકર્તા.)

પરમેશ્વરજ સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલયનો એક માત્ર કારણ છે, તે પૂર્ણ પુરુષની ઈચ્છાથીજ સર્વ જગત્ અસદ્વસ્થાથી ઉત્પન્ન થઈને સદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયું છે, તેની મહત્ ઈચ્છાના અધીનમાં એવો અઘાપિપર્યન્ત રહ્યા છે અને તે ઈચ્છાનો વિરામ થયાથી સઘળા પદાર્થો પોતપોતાની શક્તિની સાથે તેની શક્તિમાં લયને પ્રાપ્ત થઈને અંતે તેમાં વિશ્રામ કરશે. પરમેશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે અને જે સર્વ શક્તિમાન છે તેજ સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલયનો કર્તા છે. ખનાવવાની શક્તિ, પાળવાની શક્તિ અને પાછી લેવાની શક્તિ એ ત્રણ અલૌકિક શક્તિ કેવળ તેનીજ છે. જે સૃષ્ટિ કરી શકે છે તેજ સંહાર કરી શકે છે, જે નિર્માણ કરી શકે છે તેજ ભાંગી શકે છે. એક રેતીનો કણ આપણે ખનાવી શકતા નથી, એક રેતીનો કણ આપણે ધ્વંસ કરી શકતા નથી. આપણે જેમ કેટલીક વસ્તુ એકત્ર કરીને અને તે સર્વને ઉપયુક્ત પ્રમાણે ગોઠવીને કોઈ જાતનું યંત્ર ખનાવી શકીએ છીએ, પરંતુ જગદીશ્વર તે પ્રમાણે વિશ્વ ખનાવતો નથી. તેની ઈચ્છાથીજ આ સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે. તે પોતાની મહીયસી શક્તિથી આ વિશ્વને અસત્ અવસ્થાથી સદ્ભાવમાં આણ્યું છે. તેની શક્તિમાં કોઈ મદદ કરવાવાળો નથી.

અસત્થી સત્ પોતાની મેળે થઈ શકતું નથી. “કથમસતઃ સન્જાયતે” । અનંતશક્તિ સંપન્ન અનાદિ પુરુષની ઈચ્છાજ આ જગત્નું અસ્તિત્વનું મૂલ કારણ છે. વળી જેની ઈચ્છાથી સૃષ્ટિ થઈ છે, તેની તે ઈચ્છાના વિરામ વિના સૃષ્ટિનું ક્ષણમાત્ર પણ ધ્વંસ થઈ શકતું નથી. ઈશ્વરની શક્તિ જહોર થવાનું નામ સૃષ્ટિ છે, ઈશ્વરની શક્તિ ઈશ્વરમાં પાછી આવવી તેનું નામ પ્રલય છે. જે અનાદિ પુરુષની શક્તિથી આ સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈને પ્રોત પોતાની શક્તિ લાભ કરી છે, તેની તે મહીયસી શક્તિ પાછી

ખેચી લેવાની ઈચ્છા કરે તો પોતપોતાની શક્તિની સાથે સર્વ સૃષ્ટિ વસ્તુ તેની શક્તિમાં લય થઈને પછી ઈશ્વરની જે શક્તિ સર્વ સૃષ્ટિ પ્રક્રિયામાં આવેલી છે, સૃષ્ટિની પૂર્વની વસ્તુમાં પણ તે શક્તિ ઈશ્વરમાં અવ્યક્ત રૂપથી હતી અને તે જો ઈચ્છા કરે તો તે શક્તિનો આવિર્ભાવ ન થતા તેની શક્તિ તેમાંજ આગળપ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપથી કેહેશે.

સ્થિતિકાલે સર્વ લોક તેની' મહાન્ ઈચ્છાના અધીનમાં રહે છે. એતન અએતન સઘળા પદાર્થજ તેના નિયમને વળગી રહ્યા છે, કોઈ તેનો નિયમ અતિક્રમ કરી શકતા નથી. પરમેશ્વર જ્ઞાનમાં અભ્રાંત છે, તે શક્તિમાં અનંત છે. તેને પેહેલા જે સર્વ ભૌતિક, શારીરિક અને માનસિક નિયમ સ્થાપ્યા છે, તે અખંડનીય છે તેમાં ફેરફાર થનાર નથી. જીવ માત્ર તેના મંગલમય નિયમના અધીન છે. મનુષ્ય પણ તેના આશ્રયમાં રહીને જીવનયાત્રા નિર્વાહ કરે છે, તેને અએતન જડ પદાર્થને જેવા નિયમમાં નિયમિત કરી રાખ્યા છે, પ્રાણુવાળી વનસ્પતિ વર્ગને તેનાથી જુદા ખીજા નિયમમાં ખાંધી રાખ્યા છે. તેણે પ્રાણુવાળા આડ પાદડાં-ઓમાં જે નિયમ સ્થાપન કર્યો છે, સએતન જીવ જંતુઓને તેનાથી જુદા ખીજા ધણાક પ્રકારના નિયમના અધીન કર્યા છે. વળી તે પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગમાં જે સર્વ નિયમ વ્યવસ્થિત કર્યા છે, મનુષ્યને વાસ્તે શુદ્ધ તેવા નિયમ સ્થાપન કરીને ખેડો નથી. જગદીશ્વરે મનુષ્યને પોતાની પ્રવૃત્તિની ઉપર કર્તવ્ય આપ્યું છે, તેને એકાંત અધીન કરી રાખ્યો નથી. એવી જાતનો આધિપત્ય તથા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કામ કરવાનો ભાર પામ્યો છે તેથીજ મનુષ્ય નામનું એટલું ગૌરવ થયું છે. ચંદ્ર સૂર્ય મધ્યાકર્ષણશક્તિને છોડીને એક પણ પગલું ચાલી શકતા નથી; પશુ, પક્ષી પોતપોતાની પ્રવૃત્તિના પ્રતિકુલમાં પોતાની ઈચ્છાથી ચાલી શકતા નથી; પરંતુ મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિના ઉપર કર્તવ્ય કરી શકે છે. મનુષ્ય પોતાના શુભાશુભ વિષયમાં પોતેજ જાહેદાર છે. મનુષ્યજ ધર્મ

રૂપી મંત્રી પામ્યો છે તે ન્યાય, અન્યાય, કર્તવ્ય અકર્તવ્ય વિવેચના કરીને કામ કરી શકે છે. મનુષ્યની એવી શક્તિ છે કે, તે પોતાની ખોટી પ્રવૃત્તિની કુટિલ અભિસંધિને દૂર કરી શકે તે શેકડો અને હજારો પ્રકારની વિપત્તિનું અતિક્રમ કરીને ઈશ્વરના માર્ગે જઈ શકે છે, મનુષ્યનો એવો કર્તૃત્વભાર રહ્યો છે તે જાણીનેજ તે પાપનો દંડ ભોગવે છે અને પુણ્યના ખડલો પામે છે; કદિ તો આત્મપ્રસાદ લાભ કરીને સ્ફૂર્તિ તથા પ્રભાચૂકત થાય છે અને કદિ તો આત્મ-ગ્લાનિથી વિપત્ત તથા વિશીર્ણુ થાય છે. ઈશ્વરનો તે આ કેવો મહિમા ? કેવી અસ્તુત શક્તિ ? પેહેલા કંઈ હતું નથી, તેને પોતાની ઈચ્છાથી આશા, ભરોશો, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ધર્મ ઇત્યાદિ આશ્ચર્ય શક્તિ સંપન્ન મનુષ્ય સૃજન કર્યો છે. મનુષ્ય અસદ્ભાવથી તેની ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થઈને તે અનાદ્યનન્ત સત્સ્વરૂપને પામવાના અધિકારી થયા છે. મનુષ્ય પશુઓના પ્રમાણે ભુખ, તરસ, સ્નેહ, શોકવાળા થતાં પણ એક ધર્મના પ્રસાદે કરીને એવા મહત્વને પ્રાપ્ત થયા છે. જેના આશ્રયથી સર્વ લોક અને સઘળા જીવ રહે છે, તેનાજ આશ્રયમાં રહીને મનુષ્ય પણ જ્ઞાન ધર્મ મેળવે છે અને ધર્મનો છેલો ખડલો જે તે તેનો લાભ કરીને કૃતાર્થ થાય છે.

જગદીશ્વરની ઈચ્છાથી જેમ આ સર્વ જગત્ સ્થિતિ કરે છે, તે પ્રમાણે તેની જો ઈચ્છા થાય તો તેમાંથી એક કણ પણ રહે નહિ. પરંતુ એ સમજીને આ સુકૌશલવાળું પરમાશ્ચર્ય વિશ્યંત્ર પાછું નાશ કરે એવું સંભવતું નથી. આ જગત્ સંસારના સર્વ વ્યાપાર ઉત્પત્તિની તરફ દોડે છે. પૃથ્વી પેહેલા જેવી તેજસ્વિની હતી તેના કરતા હાલ અધિક સતેજવાળી જણાય છે. પૃથ્વીનું મોહડું દિવસે દિવસ વધારે પ્રકુલ્લ થતું જાય છે. ભૂતત્ત્વવેત્તાઓ પૃથ્વીની પેહેલી હાલત જે પ્રમાણે નિરપણુ કરે છે તેનાથી હાલ પૃથ્વી કેટલી ઉત્પત્તિની અવસ્થામાં આવી છે ! વળી જો કેવળ એક મનુષ્ય જાતિની અવસ્થાનો વિચાર કરવામાં આવે તો ઈશ્વરનો મંગલ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે કે મનુષ્ય જાતિની અવ-

સ્થા વિશેષ રૂપથી ઉત્તતિશીલ છે. તેઓમાં જ્ઞાનની ઉત્તતિ થતી જાય છે, ધર્મની ઉત્તતિ થતી જાય છે, અને સામાજિક અવસ્થાની પણ દિવસે દિવસ થતી જાય છે. મનુષ્ય જાતિના મધ્યે જેમ પૃથ્વીની ઉત્તતિનો દિવો પ્રકાશ આપે છે; તે પ્રમાણે પ્રત્યેક મનુષ્ય અનંતકાળમાં કેટલા ઉત્તત થશે, તે કોણ કહી શકશે? ઈશ્વર આપણને તેને પ્રાપ્ત કરી લેવા વાસ્તે અને અનંત, અખંડ, નિર્મલ, આનંદ લાભ કરવાને મોટી આશા આપી છે; તે સત્યપુરુષ આપણી આ પ્રત્યાશા આપીને કદિ તેનાથી નિરાશ કરશે નહિ. જેમ એક પણ નાનું તણુપુ નિરર્થક કંઈ નથી, જેણે ભુખ આપીને અત્રની સૃષ્ટિ કરી છે એને તરસ આપીને પાણી ચારે તરફ ફેલાવ્યું છે, તેણે આવી મહત્ આશા કદિ પણ નિરર્થક આપી નથી. તે આ સ્પૃહાને હમાણા તૃપ્ત કરે છે અને અનંત કાળ સુધી તૃપ્તિ કરતો રહેશે. તે મંગલનો સંકલ્પ છે અને તેનું વિશ્વરાજ્ય કેવળ ઉત્તતિનો વ્યાપાર છે. પરંતુ તે જો આ વિશ્વસંસારને સંહાર કરવાની ઈચ્છા કરે તો તેની તે ઈચ્છાને કોણ ખંડન કરી શકે? તે સેતુ પ્રમાણે થઈને આ લોક સઘળાઓને ધારણ ન કરે તો તેઓને ખીજે કોણ રક્ષા કરી શકે? “સમેતુર્વિધૃતિરેષાંલોકાનાં અસંમેદાય.”

તૃતીય ઉપદેશ.

(પરમેશ્વર આનંદસ્વરૂપ છે.)

પરમેશ્વર આનંદસ્વરૂપ છે. જે સર્વ પવિત્ર ચિત્ત મહાત્માઓ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરીને સુમહાન્ આનંદ લાભ કર્યો છે, તેઓ તેને આનંદ કહે છે. પરમેશ્વર નિર્વિશેષ છે; તેનું કંઈ વિશેષ નામ નથી. તે વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માને આંખથી જોવામાં આવતો નથી; હાથથી પકડવામાં આવી શકતો નથી. જ્યારે તેનું નિષ્કલંક મવિત્ર સ્વરૂપ—જ્યારે તેનો સુમધુર મંગલભાવ આપણી શુદ્ધ બુદ્ધિમાં જોવામાં આવે છે; જ્યારે તેની સત્તિકર્ષ આત્માની આ-

ગળ પ્રકાશ રૂપથી પ્રકાશિત થાય છે; ત્યારે એક અનુપમ સ્વર્ગીય આનંદ આવીને હાજર થાય છે, તેમાં તેની નિગૂઢ સત્તા જ્ઞેવામાં આવે છે. મનની સાથે વિષયનો જન્મ એક જાતનો સંબંધ છે તેમ પરમાત્માની સાથે આત્માનો પણ ધણો પાસેનો સંબંધ રહ્યો છે, પ્રિય રસનો સ્વાદ લીધાથી અથવા પ્રિય સ્વર સાંભળ્યાથી મનમાં જન્મ એક જાતનું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે; તે પ્રમાણે ઈશ્વરનો વિશુદ્ધ ભાવ જ્ઞેયાથી આત્મામાં એક પવિત્ર આનંદનો રસ ઉપજે છે. વિષયના સંસ્પર્શથી મનમાં જે સુખ લાભ થાય છે, તેથી આત્માનું પરિતોષ થતું નથી. આત્માનો જે આનંદ છે, તે મંગલસ્વરૂપના આવિર્ભાવજ તેનું કારણ છે. તે આનંદસ્વરૂપની પ્રસન્ન મૂર્તિજ તે આનંદની મા છે. આ ભૂમાનંદની સાથે સાથે તે મહાન્ પુરૂષનો પાસેનો સંબંધ અનુભૂત થાય છે અને તેને પ્રત્યક્ષવત્ જ્ઞેયો છે. પરંતુ આ ઉજ્જ્વળ પવિત્ર પ્રજ્ઞાનંદ એ કેવો આનંદ છે, તે પ્રત્યેક મનુષ્યની પરીક્ષાની વાત છે; પોતપોતાના આત્મામાં એની પરીક્ષા વિના કેઈને પણ સમજાવવાની સંભાવના નથી. પ્રજ્ઞાનંદનો કેવો મહાન આનંદ છે તે વાક્યથી કહી શકાતો નથી અને ઉપદેશથી તે સમજાવી શકાતો નથી. પરંતુ એ તો નિશ્ચય છે કે જ્યોત્સ્ને મનુષ્ય જન્મ ધારણ કર્યો છે તેઓ સર્વ સમાનરૂપથી તે આનંદ રસપાનના અધિકારી છે. ઈશ્વર સર્વનો સાધારણ સમૃદ્ધિ અને તે પ્રત્યેકનું પોતાનું ધન છે. સઘળી હાલતમાં લોકો જગત્ પિતાની આગળ જઈ શકે છે. અને સઘળી હાલતના લોકો તેનો પવિત્ર સહવાસ લાભના અધિકારી છે. આત્મા—સ્પૃહા રૂપી સ્વર્ગીય અગ્નિ છુપી રીતે તથા પ્રકાશિતરૂપે સર્વમાં છે. પરંતુ એવી આશ્ચર્યકારક અગ્નિ ઉત્પન્ન થતી નથી એવું જાણીને હાલ એ હોલવાએલી ધાણુંકરીને જણાય છે. ઈશ્વરનું એક અમૂલ્ય જેની તુલના ન થાય એવું દાન આપણે તુરંત કરીએ છીએ. ડાખા હાથના પ્રમાણે આ-

પણી આત્મા પણ વગર કામનો થઈ જાય છે. આ દેશમાં હાલ જીવી હાલત જેવામાં આવે છે તેમાં ઈશ્વરનો ભાવ થોડોધણો ખીસેલો જણાય છે, એ આશ્ચર્ય છે. બાલ્યકાલે કેવળ અપરા વિદ્યા શિખવામાં મન એવું તો મગ્ન રહે છે, યૌવનકાલે વિષય એકામાં એવું તો વિવ્રત રહે છે, વૃદ્ધકાલે અનર્થ ચિંતામાં કાલ એવો તો જાય છે કે ઈશ્વરતત્ત્વવિચાર કરવાનો અવકાશ પણ મળતો નથી. ઈચ્છા પણ થતી નથી. એથી પણ તે કદિ કદિ આપણા આત્મામાં તેના મહાનભાવને ઉદ્દીપત કરે છે, એ કેવળ તેના અસામાન્ય કૃષ્ણાનો દેખાવ છે. આપણે વિષય ચિંતાથી નિશ્ચિત થઈને ઈશ્વરમાં ચિત્ત અર્પણ કરવાનો વખત મળતો નથી, આપણે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત થઈને ઈશ્વરથી હંમેશા દૂર જઈએ છિયે. તથાપિ તે એક એક વખતે આપણી આગળ આવીને પ્રકાશિત થાય છે અને વિમલ આનંદ આપે છે, એના યોગે તેની સ્પૃહદષ્ટિ તથા પ્રીતિ-દષ્ટિ પ્રકાશિત થાય છે. તે પવિત્ર આનંદ વીજળીના પ્રમાણે અંચલ હોય છે, તે પલ્લવારમાં જતો રહે છે, પરંતુ તેમાં તે શું થાય? તે પલ્લવારમાં જનારા આનંદની સાથે કોઈ જતના વિષયના આનંદની તુલના થઈ શકતી નથી.

પ્રજ્ઞાનંદ ઉપભોગ કરવાની જેની અભિલાષા હોય તેને કેવા પ્રકારનું આચરણ કરવું જરૂરનું છે? પોતાને પવિત્ર કરવું પવિત્ર સ્વરૂપના સહવાસનો આનંદ લાભ કરવાનો પેહેલો રસ્તો છે. પાપથી દૂર રહીને અપાપવિદ્ધ પરમપુત્રની પ્રસન્નતા લાભનો એક માત્ર ઉપાય છે. જેમ શરીરનો વિકાર રોગ છે, તે પ્રમાણે મનનો વિકાર પાપ છે. આત્મપ્રસાદથીજ મનની સારી હાલત થાય છે, આત્મ-ગ્જ્ઞાનથીજ મનની ખરાબ અવસ્થા થાય છે. શરીર તનદરોસ્ત ન રહ્યાથી જેમ મન સાંઈ રહેતું નથી, તે પ્રમાણે મન ખરી સ્થિતિમાં ન હોય તો આત્મા પણ સુસ્થતા લાભ કરી શકતો નથી. આપણો આત્મા જે ખરાબ રીતે તથા મલિન રહ્યો તો જે આપણી આશાનો છેડો છે, પ્રીતિનું પરમારૂપ છે, તૃપ્તિની એક ભૂમિ છે,

તેને લાભ કરીને આપણે તે શુદ્ધ આનંદનો સ્વાદ કેવી રીતે ભોગવશું? તેનાથી તે આનંદ ભોગવવાની પ્રાર્થના પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. પાપી અને પુણ્યાત્મામાં પરસ્પર એટલો તો ભિન્ન ભાવ છે કે જેમ રોગી અને તનદરોસ્ત પુકષ્માં ફરક છે. વિકારી રોગી જેમ ક્રમિક પાણી પીતા પણ તેની શાંતિ થતી નથી તે પ્રમાણે પાપી મનુષ્ય સંભોગથી હુમેશ વિલાસ કરતા છતાં પણ પરિતૃપ્ત થતો નથી. પાપમાં જેટલા લપટાઈએ તેટલા પાપ આપણને ખેંચે છે. પાપની સાથે વિશેષરૂપે પ્રીતિ ખાંધ્યાથી પછી તેનું મલિનત્વ જોવામાં આવતું નથી. પાપરૂપી ખાડામાં નિમગ્ન રહ્યાથી અહીંયાંનું નરક ભોગ છે. પાપીઓની આગલ ઈશ્વર ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરે છે. પાપીઓને તે 'મહદ્વયં વજ્રમુદ્ધતં' ઈશ્વરનો અપરાધી અસત્ સંતાન તેની મોકલેલી શિક્ષા ભોગવીને તેનું પિતૃસ્રોહ ઉપલબ્ધિ કરી શકતો નથી. પરંતુ તેની શિક્ષા સ્નેહવાલી છે. તે આપણે પોતાની તરફ ખેંચવા વાસ્તે દંડ આપે છે. પાપની જેવી જોઈએ એવી શિક્ષા પામીને આપણે પાપથી દૂર થઈએ છિયે. કીણ પાપ થઈને તેના પાવત્ર સહવાસની પ્રાર્થના કરીએ અને તેને લાભ કરીને નિર્મળ આનંદ ભોગવીએ, એજ તેનો અભિપ્રાય છે.

ઈશ્વરને એક વેળા લાભ કરી શક્યા છે તેની રક્ષા કરવાને વાસ્તે મનને સર્વદા જગત રાખવું. પરંતુ તે અમૂલ્ય ધન રક્ષાણુ કરવાનો ઉપાય શું છે? મનને ઉત્તમ પ્રકારે અને આત્માને ઉત્તમ પ્રકારે રાખવું એજ તેનો ઉપાય છે, સુનિશ્ચલ ધર્માનુષ્ઠાનમાં પોતાને પવિત્ર રાખવું એજ તેનો ઉપાય છે. મધુસ્વરૂપ ધર્મ કેવલ પૃથ્વીમાં કલ્યાણ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઈશ્વરની આગળ જવા વાસ્તે પણ ધર્મ આપણો મદદ કરવાવાલો છે. ધર્મજ પ્રહ્લધામની પાયરી છે. ધર્મની રક્ષા કર્યાથી ધર્મ આપણે આ કાલમાં રક્ષા કરે છે અને આપણને યથાર્થ ધામમાં લઈ જાય છે. આપણે પાપથી જેટલા દૂર થઈએ, પુણ્યનું જેટલું અનુષ્ઠાન કરીએ, તેટલી ઈશ્વરને મલવાની ઈચ્છા વધે છે. ઈશ્વરજ્યારે તે મહાન ઈચ્છાને

તૃપ્ત કરે છે, જ્યારે તે તેની સંતાપ હારિણી મૂર્તિ પ્રકાશ કરે છે, ત્યારેજ આપણે ભૂમાનંદ લાભ કરીને જીવનનું સાર્થક કરીએ, ત્યારેજ આપણે જીવનનું પૂર્ણ સુખ ભોગવીએ છિયે. તે આનંદ કેવલ પલવારને વાસ્તે નથી તે આનંદનો એકજ પ્રકારનો ભાવ છે તે પણ નથી. તે આનંદનો ક્રમેકરીને ઉત્કર્ષ થાય છે. સ્વર્ગથી સ્વર્ગ લાભ થાય છે; સુખથી કલ્યાણકર સુખનો સ્વાદ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. મનુષ્યની વૃત્તિ સર્વ વિષયમાં હોય તો ઉન્નતિ નહિ તો દુર્ગતિ થાય છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન ક્રમેકરીને ઉન્નત થાય છે. મનુષ્યનો ધર્મ ક્રમેકરીને ખલવાન થાય છે. મનુષ્યનો મંગલભાવ ક્રમેકરીને પ્રશસ્ત થાય છે. આત્માની પણ ઉન્નતિ થાય છે. ઈશ્વરની સાથે આત્માનો ક્રમિક પાસેનો સંબંધ થાય છે. ઈશ્વરની પાસે જવું એવી આત્માની મોટી આશા હોય છે. તે સત્ય પુરૂષ તે મહાનઆશાને અહીંયાંજ પૂર્ણ કરે છે. આત્માની ઉત્તમ અવસ્થામાં તેની સ્ફુર્તિ તથા પ્રભા દિવસે દિવસ વધે છે. હરરોજના સૂર્યના ઉદય અને અસ્તની સાથે સાથે પૃથ્વી પણ જેમ નવો નવો વેશ ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે આત્મા પણ નવા નવા ભાવથી ખિરાજ કરતો રહે છે. મન અને આત્મા જેટલું પવિત્ર થાય છે તેટલો પ્રહ્લાનંદ વધે છે. અહીંયાં રહીને ઈશ્વરની સાથે જે સંબંધ ખાંધવામાં આવે છે તે અનંતકાલ સુધી ટુટનાર નથી, જેને એક વખત પોતે સ્પષ્ટપથી પ્રકાશ આપ્યો છે તે આપણા જ્ઞાનેત્રથી કદિ અંતરિત થશે નહિ. એ આપણી ઈચ્છા છે એજ આપણી આશા છે. ચંદ્ર જે મલિન થાય, સૂર્ય જે નિસ્તેજ થાય, તારા સર્વ જે પ્રકાશ આપે નહિ, તથાપિ આપણા આત્માને કદિ વિનાશ કરશે નહિ. ઈશ્વર આપણને તેને મળવાની મોટી આશા આપી છે તે કદાપિ નિરાશ કરશે નહિ.

પાપની સાથે લપટાયાથી એક તો અહીંયાંનું દુઃખ તેમાં વક્તી ઈશ્વરથી દૂર રહેલું. આપણે સર્વ પાપથી સર્વદા નિવૃત્ત રહીએ; પાપને ઝેરના પ્રમાણે ત્યાગ કરીએ; પાપ ચિન્તા, પાપાલાપ, પા-

પાનુષ્ઠાન આ ત્રણ પ્રકારના પાપથી પ્રાણપણે દૂર રહીએ. જો કદિ પાપની લાલચમાં ખેંચાઈએ અથવા મુગ્ધ થઈએ તો ઈશ્વરની આગળ અકૃત્રિમ પ્રશ્નાત્તાપ કરીને તેનાથી દૂર રહેવાનો યત્ન કરીએ. અનુતાપ—અકૃત્રિમ અનુતાપજ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ઈશ્વર કે-વલ ન્યાયવાનું રાજ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આપણો કરુણા-મય પિતા છે. આપણું મંગલ કરવું એજ તેનો ઉદ્દેશ છે. આપણે અતિ ક્ષીણ સ્વભાવના છીએ; આપણો પગ એકવાર પાણુ ધર્મના રસ્તાથી ખસશે નહિ એવું કદિ સંભવતું નથી, આપણે તો એક વાર પડીએ અને તે પતિતપાવના પ્રસાદથી એક ક્ષણે વંચિત થઈએ તો આપણને શો ઉપાય કરવો તો આપણો નિરસ્તાર ક્યાં? જેમ બાપનો આગળ રડવાથી તે પ્રસન્ન થઈને છોકરાંના અપરાધ માફ કરે છે જ્યારે સાધુ મનુષ્યોની આગળ માફ માગવામાં આવે છે ત્યારે તે ઉદાર દીલથી ક્ષમા કરે છે ત્યારે જે આપણો પરમ પિતા છે, જે પૂર્ણ મંગલ કરનાર અને કરુણા-મય દાતા છે, તે શું અનુતાપિત હૃદયને કદિ શીતળ કરશે નહિ? તે શું તેના પતિત સંતાનના અકૃત્રિમ ભાવ જોયાથી ક્ષમા આપવામાં દૂર થશે? કદિ નહિ. પરમેશ્વર જેમ રોગ શાંતિને વાસ્તે ઔષધો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે પ્રમાણે પાપના પ્રતીકારને વાસ્તે વિ-વિધ પ્રકારના ઉપાય કરી રાખ્યા છે. રોગી મનુષ્ય રોગથી સારો થયાથી જેમ પોતે પોતાને જાણી શકે છે, તે પ્રમાણે પાપીનો ભાવ પણ તે પોતે જાણી શકે છે. જ્યારે મન પાપમાં આસક્ત તથા પતિત થાય છે ત્યારે તે પોતે પોતાને સમજે છે અને જ્યારે તે પાપથી મુક્ત પામે છે, ત્યારે તે સહજ સમજી શકે છે, અને તે સમજવાને વાસ્તે બીજાની સાથે વિચાર કરવાની જરૂર પડતી નથી. આત્મ ગ્લાનિજ મનના રોગનું લક્ષણ છે. આત્મ પ્રસાદજ તેનું સુસ્થકારનું લક્ષણ છે.

મનુષ્ય અપૂર્ણ વસ્તુ છે.—અતિ દુર્લભ છે, મનુષ્ય એકદમ નિષ્પાપી થશે એવું કદિ સંભવતું નથી. ઈશ્વર એક માત્ર અપા-

પવિત્ર છે, પરંતુ ઈશ્વરે મનુષ્યને જે, પ્રમાણેનું બળ આપ્યું છે. જે પ્રકારનો કર્તૃત્વનો ભાર આપ્યો છે તેનાથી તેનો કંઈ અનિ-
વૃત્તિ નથી. જેનાથી ધર્મના રસ્તા ઉપર ઉત્તર મસ્તક કરી શકે,
તેને તેવા પ્રકારની અતુલ શક્તિ આપી છે. જેનાથી તે પોતાની
પ્રવૃત્તિ તથા અવસ્થાની સાથે લઢાઈ કરીને પુણ્ય પદ્ધતિમાં જઈ
શકે તેને તેવી અતુલ શક્તિ આપી છે. જેનાથી પશુભાવ મનુ-
ષ્યના ઉપર અધિપત્ય ન કરી શકે, જેનાથી તેનો મહદ્ભાવ સર્વ
પ્રકારથી ઉત્તર તથા ખીસી શકે તેવા તેને નાનાપ્રકારના ઉપાય
કરી મુક્યા છે. વળી તેને મધુસ્વરૂપ ધર્મ આપીને ખેસી રહ્યા નથી;
તે પોતે આપણી આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશ આપીને આપણા
આત્માને હૃન્નરો ગુણે બલવાન કરે છે. પાપથી મુક્ત થયાથી
ઈશ્વરનો પવિત્ર સહવાસ મેળવવામાં આવે છે, વળી ઈશ્વરનો સહ-
વાસ લાભ કર્યાથી આત્મા પવિત્ર થાય છે અને પાપની આ-
સક્તિ પણ તેમ ક્ષીણ થાય છે. પાપથી મુક્ત થવું પેહેલું આપ-
ણા યત્નાધીન છે પછી આપણે ઈશ્વરનો પ્રસાદ તથા આશ્રય
પામ્યાથી પાપ દૂર થાય છે. પરંતુ એક તો આપણે દુર્બલ
છીએ, તેમાં વળી કેટલા અંતરના શત્રુઓ છે અને બાહરના કેટ-
લા શત્રુ આપણને ઘેરે છે, કાયામનોવાક્યની મેહેનતવિના મન-
ની પવિત્રતા તથા આત્માની પવિત્રતા સંપાદન કરવામાં કદિ
સમર્થ થતાં નથી. જેનો ધર્મ બલવાન છે, ઈશ્વર સ્પૃહા પ્રબ-
લ છે, અને આત્મા ઠીક છે, તેઓ પણ જ્યારે મધ્યે મધ્યે ઈશ્વ-
રના રસ્તામાંથી ખીજે રસ્તે જાય છે. ત્યારે તેઓની કેવી દુર્દશા
થાય છે; જેઓ પોતાની કુપ્રવૃત્તિને પોતાને હાથે અર્પણ કરીને
સંસારરૂપી જંગલમાં ફરે છે. તેનું ચિત્ત ભુજંગ નિત્ય કુટિલ-
ગામી થઈને પોતાનું અને જનસમાજને કેટલું અનર્થ ઉપજાવે છે.

ધર્મ રત લાભ કરવાને વાસ્તે અંતરની ઈચ્છા જોઈએ. અંત-
રની ઈચ્છા હોય તો દુર્બલતાનો ધણો નાશ કરે છે. આપણી
અસત્ ઈચ્છા એક જાતની છે અને દુર્બલતા એક ખીજ એ ખે

જુદા વિષય છે, જેની સાધુ ઈચ્છા હોય છે, તે સાધુ વ્યવહાર કરે છે, તેઓની દુર્બલતાનું પડવું એક જાતનું હોય છે, અને જેઓની લોક રક્ષા સર્વસ્વ અને કપટ વ્યવહારથી પૃથ્વિમાં ચાલવાનો ઉપાય છે, તેઓનું પાપ પ્રકાશજનિત પડવું બીજા પ્રકારનું છે. સાધુ મનુષ્ય એક વખતે પતિત થયાથી ઈશ્વરના પ્રસાદથી ઉદ્ધાર થઈને આત્મ પ્રસાદ લાભ કરે છે. તેના પાપજનિત અનુશોચના અને અનુશોચનાથી ઈશ્વરનો પ્રકાશ, એ બંને પ્રકારથી તે પાપથી મુક્ત થાય છે. પાપથી મુક્ત થયાથી ઈશ્વરની સાથે સહવાસ લાભ કરવાની પ્રાર્થના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રાર્થનાની સાથે સાથે ઈશ્વરને મળવાની ઈચ્છા અધિક થાય છે અને ત્યારપછી ઈશ્વર પોતાનું સંતાપ દૂર કરવાવાલી મૂર્તિ પ્રકાશ કરીને સર્વ પાપ હરણ કરે છે. ઈશ્વરને મલવાની ઈચ્છાની પેહેલા આ પ્રમાણે કરવું, પાપની સાથે સંસ્પર્શ ન થાય. ઈશ્વરને મલવાની ઈચ્છા ઉદ્દીપ્ત થયાથી આ પ્રમાણે ચાલવું; પાપની સાથે સંસ્પર્શ ન થાય અને ઈશ્વરના પ્રકાશની વેળાએ પણ એ ઉપદેશ છે; પાપની સાથે સંસ્પર્શ ન થાય. એવી રીતે પાપથી દૂર રહેવાની જેની અંતરની ઈચ્છા હોય છે તેને ઈશ્વર મદદ આપે છે. ઈશ્વરજ દુર્બલને બળ આપનારો છે. ઈશ્વરજ પાપીઓનો પરિત્રાતા છે.

ચતુર્થ ઉપદેશ.

(ઈશ્વર સત્યસ્વરૂપ.)

સત્ય કોને કહે છે? સત્યના જેવી વસ્તુ ક્યાં છે? કોઈ વિષય એવો છે કે જેને સત્ય કહી શકાય? સત્ય કેવી વસ્તુ છે અને સત્યનું સ્વરૂપ તથા લક્ષણ શું છે? એ શોધવામાં મન લગાડ્યાથી સાબિત થશે કે ઈશ્વર જે છે તેજ સત્ય છે, અને સત્યજ ઈશ્વર છે.

ઈશ્વરથી સત્ય જુદુ નથી, અને સત્યથી ઈશ્વર જુદો નથી. ઈશ્વરમાંજ સત્ય શબ્દ સંપૂર્ણ સમાયલો છે, તેના વિના બીજા કોઈ

પદાર્થમાં સત્ય શબ્દ સમાયલો નથી. જડ પદાર્થને શું સત્ય કહી શકશું? જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે જડ પદાર્થમાં ચેતનના ગુણ નથી; જડ પદાર્થ મરેલા પદાર્થના પ્રમાણે રહેલા છે; જડ વસ્તુ પોતે પોતાને જાણતી નથી; ત્યારે તેને સત્યના જેવી વસ્તુ કહી શકાતી નથી. સત્યનો જે ભાવ છે, તેની સાથે ચેતન વિનાની મરેલી વસ્તુનો મેલ થતો નથી. આપણે જીવતા માણસને જે પ્રમાણે સત્ય જાણીએ છીએ, તેના મરેલા શરીરને પણ શું તે પ્રમાણે સમજીએ છીએ? સાંમે જે અચલ અટલ સ્તંભ મૃત્યુરૂપ ભીત જોવામાં આવે છે, તે શું સત્ય પદાર્થ છે? જડ પદાર્થ જો સત્ય ન હોય તો શું આપણો જીવાત્મા સત્ય પદાર્થ નથી? જડ પદાર્થથી જીવાત્મા સત્ય છે કેમકે જીવાત્માને જ્ઞાન છે, ચેતન છે. પરંતુ જીવાત્માને જ્ઞાન પણ છે, અજ્ઞાનપણ છે, જીવાત્મા કેટલાક વિષય જોય છે, કેટલા વિષય જોતો નથી, જીવાત્મા કોઈ વખત જાગે છે અને કોઈ વખતે ઊંધે છે. જીવાત્મા એક વેળા હોતો નહિ અને જે પૂર્ણ પુરુષના આશ્રયમાં રહીને જીવતો રહ્યો છે. જીવાત્માના સઘળા વિષયની હદ છે, માપ છે, એવો હદવાલો પરિમિત પદાર્થ આપણો જીવાત્મા છે, તેને જો સત્ય કેહેવામાં આવે તો પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા ઈશ્વરને કેહેવા પ્રશ્નનો સત્ય જાણવો જોઈએ? જે સર્વજ છે, જે અંતર્યામી છે, જે ભૂતભવિષ્યત્ વર્તમાન એ ત્રણ કાલનાં ઉપર સમાન રૂપથી જોય છે; તે સત્ય પુરુષની તુલના કર્યાથી આપણે આપણા જીવાત્માને સત્ય સમજ શકતા નથી. ઈશ્વર જે છે તે સત્ય છે, સત્ય જે છે તેજ ઈશ્વર છે.

પરંતુ સત્ય વસ્તુ, જ્ઞાનવસ્તુ જે છે તે પ્રાણવાળો છે કે પ્રાણવિનાનો છે, જીવતો છે કે મરેલો છે? પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ પ્રાણ છે. તે સત્ય સ્વરૂપ તે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો છે, અથવા તે પ્રાણવિનાનો મરેલો પદાર્થ છે, એ ખંને પરસ્પરના વિરુદ્ધ વાક્ય છે. જે સત્ય સ્વરૂપ છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તેનો પ્રાણ જગત્નો પ્રાણ છે, તે જીવતો પદાર્થ છે મરેલો પદાર્થ નથી. તેનું જીવન એક વખત

આરંભ પણ થયું નથી, તેના જીવનનો કદિ છેડો આવશે નહિ. તે અમર છે. તેના પ્રાણનો હાસ નથી, વૃદ્ધિ નથી, ખર્ચ નથી, કમતી નથી તે અમર છે, તે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, ચેતનાવાન છે, સ્વ-પ્રકાશવાળો છે, તે મૃત્યુના વિપરીત પદાર્થ છે, તે પ્રાણ છે.

સત્ય જે પદાર્થ છે તે કેટલાક કાલ સ્થાયી છે કે અનંતકાલ સ્થાયી છે. અંતવત્ પદાર્થ અને અનંત પદાર્થ એમાંથી કોને સત્ય કેહેવામાં આવે છે? આપણે ઐન્દ્રજ્ઞના વ્યાપારમાં જે સઘળા અદ્ભુત વ્યાપારો પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, તેને જુઠા કેમ કેહેતાં નથી? તેનું એક મોટું કારણ એ છે કે, તે ઘણા થોડા કાલ રહેનાર છે. અંતવત્ વસ્તુની સાથે સત્યભાવનો સંપૂર્ણ મેલ થતો નથી. આપણે ચારે તરફ જે સઘળા પદાર્થ બિરાજેલા જોઈએ છીએ, તે સર્વ સૃષ્ટિકાલથી વર્તમાન રહ્યા છે, તથાપિ સૃષ્ટિના પેહેલા તેઓ કંઈજ હતા નહિ, અને ઈશ્વરની ઈચ્છા થાય તો પલ પણ રહે નહિ; એ વારંતે એ સર્વ બરાબર સત્ય કેહેવામાં આવી શકતું નથી. જે અનંત છે, જે નિત્ય છે, જે દેશકાલના બાહર પદાર્થ છે, જે પેહેલા પણ હતો, હાલ પણ છે, પછી પણ રહેશે, તેજ સત્ય છે. સત્યનો ભાવ કેવલ તે અનંત સ્વરૂપમાંજ છે. જરૂરવસ્તુ આઘન્તવત્ છે, આપણો જીવાત્મા પણ આઘન્તવત છે, એ માટે એઓ તેના જેવા સત્ય નથી.

જે કંઈ સત્ય કેહેવામાં આવે છે. તેની સાથે કોઈ પ્રકારનો યોગ થયાથી તે સત્ય થઈ શકતો નથી. હાલ છે પછી નથી એવું સત્યનું સ્વરૂપ નથી. થોડા દેશમાં છે થોડા દેશમાં નથી એવી વસ્તુ પણ સત્ય નથી. કેટલુંક જ્ઞાન છે કેટલુંક અજ્ઞાન છે, કેટલો સદ્ભાવ છે કેટલો અસદ્ભાવ છે, કેટલી શક્તિ છે કેટલી કમતાઈ છે, એવી જાતનું જ્ઞાન વસ્તુ પણ સત્ય નથી. અભાવવાળા પદાર્થનો પ્રયોગ કર્યાથી સત્શબ્દનો અર્થ થતો નથી. પૂર્ણ વસ્તુજ સત્ય છે. આ માટે ઈશ્વરવિના સત્યની સાથે બીજી કોઈ વસ્તુનો મેલ થઈ શકતો નથી. કેટલુંક છે, કેટલુંક નથી. છે અને નથી એ બંને એકત્ર

થયાથી સર્વ વસ્તુ સીમા બદ્ધ થાય છે એ વસ્તુ એક સમય હતી, એક સમય હતી નહિ, એ કેહેવાથીજ તેના કાલની સીમા થઈ. આ માણસને કેટલુંક જ્ઞાન છે, કેટલુંક અજ્ઞાન છે. એ કેહેતાંજ તેના જ્ઞાનની સીમા થઈ, જે દેશમાં અનંત છે, જે કાલમાં અનંત છે મંગલ ભાવમાં અનંત છે જેનું અનંત જ્ઞાન છે, જેનું અનંતપ્રાણ છે તેજ એક માત્ર સત્ય પદાર્થ છે. તેજ સત્યનો વિષય છે, તેજ સત્યનો મૂલાધાર છે, તેજ સત્યનો પાયો છે. આ એક સત્ય રાખ્દ તેના સર્વ તત્ત્વની સમષ્ટિનું સ્થાન છે, સત્યનો ભાવ ખીલ્યાથી તેનું સર્વ સ્વરૂપ પ્રકાશ આપે છે. સત્યમાં જ્ઞાન-પ્રાણ અનંતભાવ અનંતભૂત રહ્યો છે. તે સત્ય સ્વરૂપ છે તેમાં કેટલા સારા ભાવ છે કેટલાક ખરાબ ભાવ છે, કેટલાક મંગલ ભાવ છે, કેટલાક અમંગલ ભાવ છે, એવું નથી; તે પરિપૂર્ણ મંગલ સ્વરૂપ છે. જે નિર્દોષ, નિષ્કાપ, નિષ્કલંક પવિત્ર સ્વરૂપ છે તેના કરતાં સુંદર વસ્તુ ખીજ કોઈ નથી. તેજ સત્યં શિવં સુંદરં છે.

સત્ય રાખ્દ ઈશ્વરમાંજ સંપૂર્ણ લાગુ પડે છે. સત્યની સાથે ખીજ વસ્તુનો કોઈ વિષયમાં મેળ જોઈને તેને સત્ય કહીએ છિયે. જડ વસ્તુના અસ્તિત્વ અને શક્તિમાત્ર જોઈને તેને સત્ય કહીએ છિયે. જીવાત્માનું જ્ઞાન તથા ચેતન શક્તિ જોઈને જીવાત્માને સત્ય કહીએ છિયે. પરંતુ એ સર્વ વસ્તુનો આદિ છે, અંત છે. દેશ, કાલ, ગુણ સર્વ વિષયમાં જીવાત્માની સીમા કેહેવામાં આવે છે. પરંતુ જે અનાદ્યનંત પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો, પૂર્ણ મંગલકર્તા છે તેજ સત્ય છે. આ સર્વ જગત્ સંસારને આપેલિક સત્ય કહી શકાય છે, પરંતુ ઈશ્વરજ કૂટસ્થ સત્ય છે. આ સર્વ આપેલિક સત્ય છે કેમ કે અદ્યકાલ સ્થાયીવસ્તુના કરતાં દીર્ઘકાલ સ્થાયીવસ્તુ સત્ય છે; જડ વસ્તુના કરતાં જ્ઞાનવસ્તુ સત્ય છે; મૃતવસ્તુ કરતાં સચ્ચેતનવસ્તુ સત્ય છે. પરંતુ પરમાર્થિક સત્ય પદાર્થ કેવલ તેજ છે. આ કહીને એવું સમજવું નહિ કે જગત્સંસાર ભ્રાંતિથી ભરેલો મિથ્યા છે. આ સઘળી માયા પણ નથી, સ્વપ્ન પણ નથી. કારણ

એનું મૂલ જે છે તે સત્ય છે. આ જગત્સંસાર સત્ય મૂલક છે. આપણી બુદ્ધિમાં જગત્નું અસ્તિત્વ, જીવાત્માનું અસ્તિત્વ અને પરમાત્માનું અસ્તિત્વ પ્રકાશ આપે છે, એમાં જો કોઈ એક અસ્તિત્વને સ્વપ્ન જાણીને મિથ્યા કહેવામાં આવે તો ખીજા સર્વ અસ્તિત્વને તેના પ્રમાણે મિથ્યા કહી શકાય. મૂલ સત્યથી નીકળેલું જગત્ને મિથ્યા ન કહેતાં આપેક્ષિત સત્ય કહેવું ઉચિત છે. આ સર્વ જગત્ સર્વ સમયમાં રહ્યું છે એમ નથી તે એક સમયે હતું નહિ, જો ઈશ્વરની ઈચ્છા થાય તો એક સમયે રહેખી નહિ. જેના અસ્તિત્વથી સર્વ અસ્તિત્વનો મૂલ પાયો છે, તેજ પરમ સત્ય નિત્ય પદાર્થ છે. આપણે આહીયાં જે કંઈ પદાર્થ જોઈએ છીએ તે સર્વ આશ્રિત પરિમિત અંતવત્ પદાર્થ છે. પરંતુ જે સર્વાશ્રમ અપરિમય અનંત પદાર્થ છે તેજ સત્ય છે. સર્વ સૃષ્ટ વસ્તુમાં કોઈને કોઈ વિષયમાં અભાવ છે, પરંતુ જેનો અભાવ નથી જે પરિપૂર્ણ છે તેજ પરમાર્થિક સત્ય વસ્તુ છે. સત્યના ઉપર લક્ષ્ય કરીને સત્ય કહેવું ઉચિત છે. આ એક શબ્દમાં તેના સર્વ તત્ત્વનો અર્થ આવી જાય છે. સત્યનો ભાવ સર્વની બુદ્ધિમાં છે તે ભાવ ખીલ્યાથી જોવામાં આવે છે કે કેવલ એક માત્ર ઈશ્વરજ તે સત્ય ભાવનો વિષય છે, સત્યવિના ખીજે ક્યાં પણ સત્ય શબ્દ લાગતો નથી સત્યની પર્યાપ્તિ થતી નથી. આપણે ઉપર જે સત્યના લક્ષણ જોયા છે તે સર્વ લક્ષણ કેવલ ઈશ્વરમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્ય જે વસ્તુ છે તે કદિ જડવતમૃતવસ્તુમાં મળતી નથી, એટલા માટે અમર એતનવાળો ઈશ્વરજ સત્ય છે. સત્ય જે વસ્તુ છે, તે કોઈ સમયમાં છે, કોઈ સમયમાં નથી એવું જણાતું નથી. એટલા માટે નિત્ય પરમેશ્વરજ સત્ય છે. સત્ય જે વસ્તુ છે, તેના ઉપર કાલનો અધિકાર નથી; કાલેકરીને તેનો ક્ષય થતો નથી, તેનો ફેરફાર થતો નથી; એટલા માટે અપરિવર્તનીય ધ્રુવ ઈશ્વરજ સત્ય છે. સત્યના ઉપર દેશનો અધિકાર નથી, દેશ તેને સીમાબદ્ધ કરી શકતો નથી; એટલા માટે સર્વવ્યાપી અપરિસીમ ઈશ્વરજ સત્ય છે. સત્ય જે

વસ્તુ છે, તેમાં કેટલાક સારા વિષય છે, કેટલાક ખરાબ વિષય છે, તેમાં કેટલાક સદ્ભાવ છે, કેટલાક અસદ્ભાવ છે. એ પ્રમાણે નથી; એટલા માટે પૂર્ણ મંગલભાવ પરમેશ્વરજ સત્ય. સત્ય જે વસ્તુ છે તે આશ્રિત તથા પરતંત્ર વસ્તુ નથી, તે કોઈના પણ ઈચ્છના અધીન નથી; તેનો પિતા પણ નથી, નિયંતા પણ નથી; એટલા માટે સ્વ-પ્રકાશ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર પરમેશ્વરજ સત્ય છે. સત્યની સાથે અભાવની સાથે યોગ નથી; એટલા માટે પરિપૂર્ણ ઈશ્વરજ સત્ય છે. સત્યનો જે મહાન્ભાવ આપણી બુદ્ધિમાં છે; તે પૂર્ણ પુરુષવિના બીજા કોઈથી પણ ચરિતાર્થ થનાર નથી. આપણી બુદ્ધિમાં જે ધર્મનો ભાવ છે, તેના જેવો ધાર્મિક ભાવ મલનાર નથી; તે પ્રમાણે આપણા સત્યભાવની સાથે જેવાવાલી કોઈ વસ્તુનો ઐક્ય જેવામાં આવતો નથી. ઈશ્વરના લક્ષણ અને સત્યના લક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે ઐક્ય જેઈને ઈશ્વરને સત્ય કેહેવામાં આવ્યું છે. તે “સત્ય જ્યોતીર-સો ઽમૃત.”

પંચમ ઉપદેશ.

(ઈશ્વરઉપર પ્રીતિ અને વિષયઉપર વિરાગ.)

બ્રહ્મઉપર પ્રીતિ ન હોય તો બ્રહ્મદર્શન થતું નથી. પ્રીતિરૂપી દીવાથી ઈશ્વર આપણી આગળ જે પ્રમાણે પ્રકાશિત થાય છે; તે પ્રમાણે બીજા કોઈ ઉપાયથી પ્રકાશિત થતો નથી. પ્રીતિનો એવો તો પ્રભા છે કે જે જ્ઞાન છુપુ રહે તો તેનાથી પ્રકાશિત થાય છે, જે સત્ય છતાં પ્રમાણે ભાસે તો તે દીપી નીકળે છે, જે ધર્મ આયાસમાધ્ય અતિકઠોર જણાય તો તે મધુસ્વરૂપથી દેખાવ આપે છે. ઈશ્વરજ આપણને તે પ્રીતિનો પ્રેરણુકર્તા છે તે પોતેજ તેનો વિષય છે. તેને વાસ્તે ભુખ્યા તરસ્યા થયાથી તે પોતે આપણને અન્નપાણી થાય છે. તેના ઉપર પ્રીતિ દઢ હોય તો આપણા સર્વ ધર્મકાર્યનું અવ્યર્થ ફલ થાય છે, આપણે વિષયના આર્કષણના

ખજની સાથે નિરસ્ત કરીને જે અપૂર્વ ધર્મ શિક્ષા લાભ કરીએ છિયે તે શિક્ષા કેવલ એનાજ વાસ્તે છે કે આપણે તે સર્વથી બાહર પરમેશ્વરનો સહવાસ લાભના યોગ્ય થઈએ. આપણે આપણી ખરાબ પ્રકૃતિને વશમાં રાખીને જે ધર્મખત મેળવીએ છિયે તે કેવલ આપણને ઈશ્વરના રસ્તે જવાની શિક્ષા આપે છે. આપણે મુક્તિ લાભને વાસ્તે અનંત આવના કાલના ઉપર દષ્ટિ કરીએ છિયે, ધર્મ આપણે એ જીવદશામાં તે મુક્તિની પાયરી દેખાડે છે.

ધર્મ જેમ આપણને પ્રલંબમાં લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ પૃથ્વીમાં પણ ધર્મ આપણે મંત્રી તથા સહાયરૂપે કામમાં આવે છે. આહે તો વિષયી મનુષ્ય હોય, આહે તો ઈશ્વરાનુરાગી હોય ધર્મ સર્વનો ખંધુ તથા રક્ષક છે. જેઓ કેવલ વિષય સુખની પ્રાર્થના કરે છે, ધર્મના રસ્તા ઉપર આલ્પાથી તેઓનું મંગલ થય છે, અને જેઓ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પણ ધર્મનું અવલંબન કરીને તેને લાભ કરી શકે છે. એક તરફ પ્રેય છે અને એક તરફ પ્રેય છે, એક તરફ સંસાર છે અને એક તરફ ઈશ્વર છે, એ બંને ઉપર સમાન પ્રીતિ થતી નથી. જેઓની સંસારમાં પ્રીતિ હોય છે તેઓને ઈશ્વર ઉપર વિરાગ હોય છે. જેઓની ઈશ્વર ઉપર પ્રીતિ હોય છે તેઓને સંસાર ઉપર પ્રીતિ હોતી નથી. ઘર છોડીને જંગલમાં રહ્યાથી વૈરાગ્ય થવાય છે તેમ નથી. ઈશ્વરમાં પ્રીતિ એજ ખરો વૈરાગ્યનો માર્ગ છે. ધર્મજ એ રસ્તાનો ખતાવનાર છે. આપણે કુપ્રવૃત્તિના ઉપર ધર્મને જેટલીવાર જય કરવા દઈએ, ધર્મના તીવ્ર ભર્ત્સનાથી સ્વાર્થપરતાની ખરાબ સલાહને જેટલીવાર નિરસ્ત કરીએ, તેટલું આપણે ખત પામશું, તેટલી આપણે શિક્ષા લાભ કરીએ છિયે. વિષયના પ્રત્યેક પ્રવાહમાં જવાને વાસ્તે તેટલા તૈયાર થઈએ છિયે. વિષયખંધનથી મુક્ત થવાનેજ મુક્તિ કેહવામાં આવે છે. પાપથી દૂર થવાનો જે ઉદ્દોગ, તે ઉદ્દોગજ આપણને ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષા આપે છે. ઈશ્વરમાં જે અટલ પ્રીતિ, તે પ્રીતિ આપણું ખરૂં વૈરાગ્ય છે.

ઈશ્વરઉપર પ્રીતિમાં જેવો સ્વર્ગીયુભાવ છે, તે પ્રમાણે ધર્મનું મહાત્મ્ય છે, તેનાથી સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે કે તે કેવલ આ લોકને વાસ્તે નથી. ગર્ભમાં રહેલાં બાલકનું સુંદર શરીર અને કામ કરવાની સર્વ ઇન્દ્રિય જોવાથી જેમ તેને હમેશા ગર્ભમાં રહેવાને ઉપયુક્ત જણાતો નથી. પરંતુ આ કર્મ ક્ષોભ પૃથ્વીના ઉપયુક્ત જણાય છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યના નિષ્કામ ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં ઈશ્વરનો નિઃસ્વાર્થ અનુરાગ જોઈને તેને આવતી કાલની મોટી ઉચ્ચ હાલતના લાયક જણાય છે. એ સર્વભાવ પૃથ્વીના ભાવથી એટલા તો મોટા છે કે અહીંયાં તેનું ઉત્તમ પ્રકારે ચરિતાર્થતા કદિ થનાર નથી. વિષય સુખને વગર આનાકાનીએ વિસર્જન કરવું—પૃથ્વીની ખ્યાતિ ઉપર નજર ન રાખતા તુરંદ કરવી. કેવલ આ પૃથ્વીના જીવના પક્ષે કદિ સંભવતું નથી.

જેઓ કેવલ વિષય સુખના ઉપર લક્ષ્ય રાખીને સ્વર્ગીય ધર્મને વાસ્તે પ્રાર્થના કરે છે, તેઓનું એ અતિ નીચ લક્ષ્ય છે. સ્વોપાર્જિત દુર્લભ ધર્મરૂપી રત્નના બદલામાં ક્ષુદ્ર વિષયનું સુખ કદાપિ પ્રાર્થનીય થઈ શકતું નથી. ધર્માનુષ્ઠાનના ઉપયુક્ત લક્ષ્ય, ધર્મને યોગ્ય પુરસ્કાર કેવલ તે ધર્માવહ એક માત્ર પરમેશ્વર છે. ધર્મપથ એ મધ્યપથ છે. ધર્મ સંસારના બંધનની રક્ષા કરે છે, ધર્મ મોક્ષનો પુલ થઈને ઈશ્વરની આગળ લઈ જાય છે. વિષય સુખ ભોગવવાને વાસ્તે જે ધર્મ છે તે અતિ ખરાબ ધર્મ છે. ઈશ્વરને વાસ્તે જે ધર્મ છે તેજ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. પ્રાણ જાય તોપણ ધર્મને ઉપાજ્ઞન અને રક્ષા કરવી એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; દુનીઆની કોઈ વસ્તુ તેના જેવી લક્ષ્યવાલી મળનાર નથી. વિષય સુખને વાસ્તે કોણ પ્રાણ આપી શકે છે, પરંતુ ધર્મને વાસ્તે પ્રાણ અપાય છે. વિષય સુખને જે ધર્મનો પુરસ્કાર સમજવામાં આવેતો અને સ્વાર્થપરતાને પૂર્ણ કરવાને જે ધર્મ સાધનનો ઉદ્દેશ થાય તો તે ધર્મની રક્ષા કરવી એ એ પ્રમાણે છે. બહુ આચારથી, ઘણા દિવસથી બહુકષ્ટથી જે તે ધર્મની કંઈ રક્ષા થાય તો પરમ સૌભાગ્ય સમજવું. ધર્મને

જેઓ કેવલ વિષય ઉપભોગનો ઉપાય સમજે છે, તેઓની આગળ ધર્મ રક્ષામાં કેટલો વ્યાધાત થાયછે, કેટલો પ્રતિબંધક થાયછે. જ્યારે ધર્મની સાથે સુખની સાથે વિરોધ થાય છે, ત્યારે તે સુખ વિ-સર્જન કર્યાથી તેઓનું કેવું કષ્ટ થાયછે. ધર્મ જ્યારે ગંભીર સ્વરથી ત્યાગ કરવાનો હુકમ આપે છે ત્યારે વિષય ત્યાગ તેઓને કેવો ક-ડવો જણાયછે. તેઓનું લક્ષ્ય કેવલ સુખછે, ધર્મ કેવલ તેઓનો ઉપાય માત્ર છે એ વાસ્તે ધર્મ રક્ષા તેઓને અતિ કષ્ટવાળું જણા-યછે. ધર્મની મૂર્તિ તેઓની આગળ કદિ સૌંદર્યનો દેખાવ આપતી નથી, પરંતુ સર્વદા વિરસ દેખાયછે. ધર્મનો રસ્તો તેઓ કદિ પણ સરલ જ્ઞાન કરતા નથી, પરંતુ કાંટાઓથી ભરેલો સમજે છે.

એ માટે ધર્મનો પ્રાણુ ઈશ્વર છે તેના ઉપર પ્રીતિ કરવી ઈશ્વર લાભને વાસ્તે ધર્મ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે; વિષય સુખને વાસ્તે તે અતિ ક્ષિપ્ર ઉપાય છે ઈશ્વર જે મહાન છે તેને મળવાને વાસ્તે ધર્મ આપણનો મદદ-ગાર છે; વિષય સુખ જે ક્ષીણના જેવું છે, ધર્મ તેના યોગ્ય વસ્તુ થઈ શકતી નથી. એક ખાળુ સંસાર છે, એક તરફ ધર્મ છે મધ્યમાં ઈશ્વર છે. આ તરફ મંગલને વાસ્તે પણ ધર્મ જરૂર છે; ઈશ્વર તરફ જવાને વાસ્તે પણ ધર્મ સહાય કર્તા છે. જેઓ ધર્મને છોડીને સંસારના સુખ ભોગવામાં રત રહે છે તેઓની આહીંઆં વાત કેહેવામાં આવતી નથી. આહીંઆં મનુષ્યના વિષયમાં કેહેવામાં આવે છે; પશુઓના જેવા લોકના વિષયમાં કેહેવામાં આવતું નથી. સંસારના ઉપર લક્ષ્ય કરીને જેઓ ધર્મ ઉપાજન કરે છે, ધર્મ તેઓની ઉપસી શ્રેણીમાં રહે છે; ઈશ્વરની તરફ જેનું લક્ષ્ય રહે છે, ધર્મ તેઓની આશ્રય ભૂમિ પ્રમાણે રહે છે. ધર્મનો પેહેલો પુરસ્કાર ઈશ્વર ઉપર પ્રીતિનું સંચાર થવું; તેના પછી ઈશ્વરને લાભ કરવો. ઈશ્વરના ઉપર પ્રીતિ હોયતો ધર્મનો રસ્તો પોતાની મેળે સહજ થઈ જાય છે. જેઓના પવિત્ર હૃદયમાં પ્રથમ વિશુદ્ધ પ્રીતિનો દીવો સળગ્યો છે તેની ધર્મ શિક્ષા બીજી શ્રેણીની શિક્ષા છે તે સહજમાં સંપન્ન થાય છે. પરંતુ જેઓની

પેહેલા ઈશ્વર ઉપર પ્રીતિનો અનુભવ થતો નથી, ધર્મજ ક્રમે કરીને તેઓના મનમાં ઈશ્વર પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વાર્થપરતાનો વિપરીત ભાવ ઈશ્વર પ્રીતિ છે, ધર્મ મધ્યવર્તી શિક્ષા આપનાર ગુરુ રૂપી છે.

ધર્મમાં જેઓની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે; ધર્મનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય અને પાપનું સ્વાભાવિક મલિનત્વ જેઓએ જાણ્યું છે; તેઓ ઈશ્વરના રસ્તા ઉપર જાય છે તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. વિષયનો ત્યાગ, વિષયનું વિસર્જન, પ્રથમ ધર્મના ઉપદેશથી એની શિક્ષા થાય છે. ધર્મને વાસ્તે જેટલા ત્યાગ સ્વીકારીએ, વિષયના ઉપર જેટલો વિરાગ કરવામાં આવે તેટલા ઈશ્વરના માર્ગે આગળ જવામાં આવશે; ઈશ્વરની આગળ જવાને તેટલું ખસ મળશે. વિષયથી જેટલું મન ખેંચાય છે, વિષયના અતિત પદાર્થની ઉપર તેટલું દોડે છે. એક તરફ જેટલા પરિમાણથી વિરાગ ઉત્પન્ન થાય છે, ઈશ્વરની પ્રીતિ તે પરિમાણથી ઉજ્જવલ થાય છે, ઈશ્વરનો પ્રેમ જેમ પ્રખલ થઈ શકે તેમ ધર્મ ખસની અધિક વૃદ્ધિ થાય છે, વિષયનું ખેંચવું કમતી થતું જાય છે. જેટલામાટે પેહેલા જેઓના ઉપર કર્તવ્યના ઉપર શ્રદ્ધા થાય છે, એ નિશ્ચય છે કે ઈશ્વર તેની પ્રીતિને જલદીથી તેના મનમાં ઉદ્દીપન કરશે. ઈશ્વર સર્વત્ર તેના કોડ પ્રસારિત કરી રાખ્યા છે અને પ્રત્યેક ક્ષણે આપણને જોડાવે છે, આપણે તેની પાસે જવાના યોગ્ય થઈએ તો તે આપણને ગ્રહણ કરે છે. તેની આગળ લઈ જવાને વાસ્તે ધર્મજ પ્રથમ આપણો મદદ કર્તા થાય છે.

વિષય સુખ જો ધર્મનું લક્ષ હોય તો તે વિપરીત લક્ષ્ય છે; તે લક્ષ્ય સિદ્ધ થવામાં ખિસ્તર વ્યાધાત થશે. વિષયસુખ વિસર્જનને વાસ્તે તૈયાર થઈને ધર્મના રસ્તે જવું જોઈએ. આનુષંગિક જો વિષય સુખની રક્ષા થઈ શકે તો તે ધારણ ઉત્તમ છે. ધર્મ કંઈ ત્રિષય સુખનો સંગી નથી પરંતુ ધર્મનો સંગી જો વિષય સુખ હોય તો તે જરૂર સેવ્ય છે આપણે આત્મસુખને વાસ્તે ધર્મની

પ્રાર્થના કરવી એ કેવલ સ્વાર્થપરતા માત્ર છે. સ્વર્ગ લાભને વાસ્તે તથા નરકનો ભય નિવારણને વાસ્તે અપવાસ કર્યાથી ધર્મ થતો નથી. ધર્મનો ભાવ જે છે તે નિઃસ્વાર્થ ભાવ છે. વિષયસુખ જે ધર્મનો અન્યર્થ પુરસ્કાર નથી; પરંતુ સુવિમલ આત્મ પ્રસાદજી ધર્મનો પુરસ્કાર છે. ઈશ્વરજી ધર્મનો છેલો પુરસ્કાર છે. ધર્મની સ્વર્ગીય જ્યોતિની આગળ સોના રૂપા હીરાની પાર્થિવ જ્યોતિ ક્યાં રહી શકે? કેવલ એક લક્ષ્યના દોષથી ધર્મને પણ દોષવાળો સમજાય છે. વિષય સુખમાં જેનું લક્ષ્ય છે તે પૃથ્વીમાં ધર્મની હીનાવસ્થા તથા પાપનો કુલાયલો ભાવ જોઈને ઈશ્વરના અખંડ મંગલ સ્વરૂપમાં પણ દોષ લગાડે છે. તે હોયતો એ સમજતો હશે કે હું સત્યના રસ્તે, ધર્મના રસ્તે ચાલીને કેવલ લોકની આગળથી નિટુર આઘાત સહન કરું છું; અને પાપી મનુષ્ય ધનમાન પ્રભુત્વ વધારીને કેવા સુખથી કાલ ગાળે છે, એટલા માટે ઈશ્વરના રાજ્યમાં કંઈ વિચાર નથી. ધર્મને જોઈ સુખનો ઉપાય સ્વરૂપ સમજે છે તેઓના મોહોરામાંથી એવી આલેખોક્તિ ઘણી વખતે સંભળાય છે.

ધર્મયુદ્ધમાં પ્રવેશ થઈને ઈશ્વરના રસ્તે આગળ જવાની ઈચ્છા હોયતો ત્યાગ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. વિષય સુખથી અનેક વેળા દૂર થવું જોઈએ. કુપ્રવૃત્તિના વિપરીત રસ્તે ઘણી વખત ગમન કરવું જોઈએ. આપણી પાસે જે મૂલધન એકત્ર હોયતો અતિરિક્ત ધનના નાશથી તેવું વિશેષ નુકસાન જાણાવું નથી. ઈશ્વરને જે મૂલધન રૂપથી એકત્ર કરી રાખ્યો છે. તેને વિષયનો ત્યાગ કર્યાથી નુકસાનની સંભાવના નથી. જે સર્વ સંપદના સમુદ્રને પ્રાપ્ત થયોછે વિષય વિપદને તેને વિપત્તી જણાવી નથી. તે સુખની વોળાએ તે સર્વ સુખદાતાના પ્રતિ કૃતજ્ઞ થઈને તે સુખને ખમાણુ કરે છે અને વિપદની વોળાએ તે સર્વાશ્રય પરમેશ્વરના આશ્રયમાં રહીને નિર્ભયથી ફરે છે. પાપ તેની આગળ અમંગલ રૂપે દેખાય છે; દુઃખપણુ વાસ્તવિક અમંગલ નથી. વિ-

પત્તિ પણ વાસ્તવિક અમંગલ નથી. • આત્માને કેવી રીતે આત્મ પ્રસાદ લાભ થાય, ઈશ્વર કેવી રીતે નિરંતર જ્ઞાનની આંખે પ્રકાશિત થાય, એ વિષયમાં જેનો પ્રાણુગત યત્ન કરે છે અને તેવા આચરણુ કરવામાં જે તત્પર હોય છે. કેવા કામ કર્યાથી લોકો માન આપશે એ વાસ્તે તેને કષ્ટ સહન કરવું પડશે નહિ. ઈશ્વરથી દૂર થવામાં આવે એ ભયથી તે પાપથી દૂર રહે છે; લોકો પછી ખરાબ કહે, એના ઉપર દષ્ટિ રાખીને, તેઓને કપટતા કુટિલતા છલ-તાનો અભ્યાસ કરવો પડતો નથી.

જેઓ ધર્મમાં ઘણી વેળા વિષયના સુખની હાનિ જોઈને ઈશ્વરના મંગલ સ્વરૂપમાં દોષ લગાડે છે, તેઓ ધાર્મિકોના વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવાનીનું ખલ વીર્ય કામ કરવાનો ઉદ્દેશ જોઈને તે શું એવી રીતે કહી શકશે ? વિષયનું સુખ જો ધર્મનો સાચો વિષય હોત તો ધાર્મિક માણસો વધારે વિષયી હોત; એટલુંજ નહિ પરંતુ ધર્મ જોઈલો ઉપાજીવન કરત તેટલો સર્વ ઈન્દ્રિયના દરવાજાથી નીકળત, વિષયની લાલચ તેટલી વધત, ભોગની શક્તિ તેટલી પ્રખલ થાત. પરંતુ ખરેખર તેનાથી ઉલટું જાણાય છે. બ્રહ્મરસ આખનાર ધાર્મિક વૃદ્ધ દિવસે દિવસ પોતાને પોતાના જવાના સ્થાનની આગળ જાણીને સર્વદા પ્રસન્ન તથા હૃદય રહે છે; વિષય ભોગની લાલચ તેને સુખ તથા દુઃખ આપી શકતી નથી.

ધર્મપરાયણ સાધુ મનુષ્યો વિષયના સુખથી દૂર રહે છે. જાણીને પાપી મનુષ્યો નિર્વિધથી રહે છે એમ નથી. પાપીઓ જે પ્રમાણનું દુઃખ સહન કરે છે તે પાપી જાણે છે; ખીજે તે અંતર્યામી પુરુષ જાણે છે, તેઓની પાસે જો ધન, માન, ઐશ્વર્ય, ઘોડા, રથ, હાથી, પલંગ ઇત્યાદિ હોય તો તેઓને કોઈ પણ શાંતિ આપતું નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ નરકના જેવા હૃદયને સર્વદા ખાલે છે, તેઓને કંઈ સુખ ભોગવવાની શક્તિ હોતી નથી. તેઓની આગળ આ જગત્ દાયમય જાણાય છે. તથાપિ કરુણા સિંધુ પરમેશ્વર તેઓને ત્યાગ કરતો નથી; તેઓને પોતે દંડ આપીને વિષયથી સ્વપથે ખોલાવે છે.

ષષ્ઠ ઉપદેશ.

(વિષય સુખ અને પ્રજ્ઞાનંદ.)

તે ભૂમામાંજ આપણું સુખ છે, થોડા વિષયમાં સુખ નથી. વિષય સુખમાં આપણો આત્મા તૃપ્ત થતો નથી સર્વ વિષયસુખ ક્ષણભંગુર છે, અતિશય નહાનું, કદિ ધર્મના અનુકૂલ, કદિતો પ્રતિકૂળ, કદિતો સેવા કરવા જેવું, કદિતો ત્યાગ કરવા જેવું છે તેથી ભૂમા પરમેશ્વરજી આપણો તૃપ્તિનો સ્થલ છે, આપણું શાંતિનું ઘર છે. પ્રજ્ઞાનંદજી આપણું આલોક તથા પરલોકનું અવિનશ્વર (જેનો નાશ નહિ થાય) એવું કવચ છે. વિષયસુખની તુલના પ્રજ્ઞાનંદ કાલમાં અનન્ત અને ભારમાં પણ અપરિમેય છે. પ્રજ્ઞાનંદ જેમ સ્થાયી છે તેમ ઊંડો છે. મનુષ્યનો આત્મા ખાટું મોટો છે, નહાના પદાર્થમાં હમેશા લિપ્ત રહીને તે સારીરીતે રહી શકતો નથી. જે માણસ સૌભાગ્યનો જેનો પાર ન આવે એટલું દાન ભોગવે છે; વિપુલ માન, અતુલ ઐશ્વર્ય, મોટો હોદ્દા, અટલ પ્રભુત્વ ભોગવવામાં આવજીવતરને ગાલે છે; તેઓને તૃપ્તિનું સુખ કદિ જાણાતું નથી; એવી જાતની અતૃપ્તિજ તે ભૂમાના ઉપર આપણા આત્માનો પ્રધાન આકર્ષણ છે. વિષય સંબંધમાં ન પંધાતા વિષયના ખાહરના પદાર્થને શોધવામાં આવે છે; એજ આપણો ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર છે ધર્મના હુકમથી વિષયના પ્રભાવને પ્રતિકૂલની ઈચ્છામાં લગાડી શકીએછિયે. એ આપણી આશ્ચર્ય શક્તિ છે જેનો આત્મા ધર્મ ખલથી ખલવાન થયોછે પુણ્ય જ્યોતિથી પ્રકાશવાળો થયો છે, વિષય સુખ કેવો નહાનો છે તેજ સમજે છે. આપણે સંગ્રામ કરીને, કુપ્રવૃત્તિને ખલ પૂર્વક નિરસ્ત કરીને ખાટું આચાસથી ખાટું દિવસથી જે ધર્મરૂપી રત્ન ઉપાર્જન કરીએ છિયે, શું કોઈ પાર્થિવ ધન તેના ખટલામાં ગ્રહણ કરી શકશું ? ના કદિ નહિ. ધર્મનું જે છેલું ઈનામ ઈશ્વર છે. ઈશ્વરજી આપણો યથાર્થ લક્ષ્ય સ્થાન છે. તેનાથી દૂર થઈને ખોજી તરફ જઈએછિયે તો ત્યાં અંધકાર જણાય

છે. હાકાયંત્રનો કાંટો જેમ સ્વાભાવિક અવસ્થામાં ઉત્તર દક્ષિણ તરફ હોય છે અને બાહુરથી વિદ્ય અવેતો તે કાંટો ઉલટી તરફ ચાલે છે, તેમ આપણો આત્મા પણ છે આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં તે ઈશ્વરની તરફ દષ્ટિ કરે છે. પરંતુ જો વિષયાકર્ષણ પ્રબલ થાય, તે કુદૃષ્ટાંત તથા ખરાબની સંગતની ચાલ ફેલાયતો તે બીજી તરફ જાય છે. આત્માની ઉત્તમ અવસ્થામાં ઈશ્વર તેની ઉપજીવિકા છે, ધર્મજ તેનો મંત્રી છે, પાપજ રોગ છે, ઈશ્વરથી છુટવું એજ અસ્વાભાવિક છે, બાલક કાલથી ઈશ્વરનો ભાવ અને ધર્મનો ભાવ અદ્યે અદ્યે પરિસ્કુટિત થાય છે. વિષય જ્ઞાનની સાથે સાથે બાલકના મનમાં ઈશ્વર જ્ઞાનનો આરંભ થાય છે અને વિષયબુદ્ધિની સાથે તેની ધર્મ બુદ્ધિનો ઉદ્બોધ થાય છે તે સ્વાભાવિક ઈશ્વરનો ભાવ અને તે સ્વાભાવિક ધર્મબુદ્ધિ ઉદ્દીપન કરવાને વાસ્તે પેહેલાથીજ ધર્મ ખતાવનારનો સહાય લેવો આવશ્યક છે. સત્ય વાત બોલવાનો બાલકોનો સ્વાભાવિકભાવ છે; તેઓને કુટિલતા ન શિખાડવાથી તેઓને જીહું કેહેવાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પિતા માતાના ઉપર બાલકોનો એક નિર્ભરનો ભાવ છે એક અટલ નિષ્ઠા છે. વયોવૃદ્ધિની સાથે તે સર્વ ભાવ ઈશ્વરમાં પરિચાલિત થવું સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તે સર્વ ઉદ્દીપન થતું નથી જાણીને હાલ નિર્વાણ જેવું ધાણું કરીને દેખાય છે. જ્યારે તેઓ જોય છે કે, તેઓના માખાપ કેવલ વિષયમાં મગ્ન છે, ઈશ્વરોપાસનામાં કોઈનું ધ્યાન નથી; ત્યારે કેવીરીતથી તેમાં ઈશ્વરનો ભાવ સમુજ્જ્વલિત થઈ શકે? ઉપલા કારણને વાસ્તે કુટંબમાં એક સત્સાચાર્ય રાખવો અતિ આવશ્યક છે. આ બ્રહ્મવિદ્યાલયનો કેવલ ઉપલો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે સ્થાપિને જેના યોગે ધર્મનો ભાવ અને ઈશ્વરનો ભાવ સર્વના આત્મામાં જાગ્રત થાય. ધર્મનો ભાવ કર્તવ્ય જ્ઞાન, ઈશ્વરને મળવાની ઈચ્છા સર્વના મનમાં છે; પરંતુ તેને બાહર કાહડીને ખતાવવું એ આ ઉપદેશ આપવાનો ઉદ્દેશ છે. આપણે દુર્બલતાથી જેવા જડ થયાછિયે, તેવા અજ્ઞાનથી થયા નથી.

આપણે જેને કર્તવ્ય સમજીએ છિયે ઈશ્વરનો હુકમ જાણીને માનીએ છિયે, તે જે આપણે કરી શકીએ તો આપણા સૌભાગ્યની સીમા થઈ શકશે નહિ ધર્મનો હુકમ આપણી બુદ્ધિમાં સોનાના અક્ષરથી લખેલાં છે, ધર્મનું તીવ્રતર, ધિક્કાર, ખરાબ પ્રવૃત્તિ અનેક સમયે સંકુચિત કરે છે; પરંતુ તે ધર્મનાખલને અધિક ખલવાન કરવો નોંધીએ, આપણે જે ઈશ્વરનો ભાવ કેવલ સ્વભાવના હાથમાં અર્પણ કરીને ખેંચી રહ્યા તો તેના યોગે કંઈ પણ ફલ ઉત્પન્ન થશે નહિ. જે માણસનું મુરદુ નોંધીને આપણને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય જે વિપત્તિમાં પડ્યાથી ઈશ્વરને યાદ કરવામાં આવે તો તેનાથી કંઈ થનાર નથી. આપણે સર્વ સમયમાં તેના આશ્રિત છિયે અને તે આપણો એકમાત્ર આશ્રયદાતા છે, એ ભાવ નિરંતર મનમાં રાખવો નોંધીએ આપણે જેમ બંધુની સાથે એક પ્રકારનો સંબંધ બાંધીએ છિયે. તે પ્રમાણે ઈશ્વરની સાથે સંબંધ ન બાંધવાથી તેને જાણવાનું કંઈ ફલ થતું નથી આપણે જાણી શક્યા કે ઈશ્વર આપણો પરમ પિતા છે, આપણે સર્વ તેના પુત્ર છિયે; પરંતુ છોકરાંના પ્રમાણે જે તેની ભક્તિ ન કરીએ પુત્રના પ્રમાણે તેના ઉપર નિર્ભર ન થઈએ, તો તે જ્ઞાન થવું ન થવું સમાન છે. આપણે જાણ્યું કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ સર્વ વ્યાપી છે; પરંતુ અલ્પજ્ઞ માણસને જે પ્રમાણે સાક્ષાત્ નોંધીએ છિયે તેને જે તે પ્રમાણે ન નોંધીએ; સામાન્ય લોકની ખાતર કોઈ અસત્કર્મથી જેમ નિવૃત્ત થઈએ છિયે, ઈશ્વરના અનુરોધથી તેટલાની પણ રક્ષા કરીને ન ચાલીએ તો તે જ્ઞાન વૃથા છે આપણે જે કામની વખતે ઈશ્વરને ભૂલી જઈએ અને કેવલ ઉપાસનાના સમયમાં તેને યાદ રાખીએ તો હાલ તેની સાથે નોંધીએ તેવો સંબંધ બંધાયલો નથી. કામની વખતે પોતાનું કામ ઉપાસનાની વેળાએ તેનું કાર્ય કરવું એ ઠીક નથી. ધર્મનું કાર્ય જે કંઈ કરવામાં આવે સર્વ તેનું કાર્ય તેવું પ્રિય કાર્ય સમજવું; સ્વાર્થ પરતાની ખરાબ સલાહથી જે કંઈ ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરવામાં આવે

છે તે તેનું કાર્ય નથી, તેને દૂર કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે; જ્યારે તે આપણો ન્યાયવાન રાજા છે અને આપણે તેની પ્રજા છીએ; ત્યારે તેનો હુકમ ન માનવો; શું એ ખરાબ કામ નથી? જ્યારે તે આપણો માલેક છે અને આપણે તેના હુકમમાં રહેનારા સેવકો છીએ; ત્યારે તેના કામમાં અવહેલા કરવી શું અકૃતજ્ઞતાનું કામ નથી?

ઈશ્વરની સાથે સંબંધ પાંચવો એ આલોકમાં આવશ્યક છે; નહિતો આપણી ખરાબી થવાની સંભાવના છે. કામ કાજની વેળાએ પ્રાહ્લસમાજના સર્વ સમયમાં આપણે તેના કામમાં અને તેની ઉપાસનામાં લાગ્યા રહીએ તેની ઉપાસનાથીજ આપણામાં દેવત્વ આવે છે. સંસારના દુર્દૈવસની ખરાબીમાંથી પરિત્રાણ થવા માટે પ્રહ્લરૂપ નિકેતન અમોને અહીંયાં આવશ્યક છે. આપણે જે અવસ્થામાં રહીએ તેમાંથી કોઈ આપણને વિચ્છિન્ન કરી શકતાં નથી. સંપદ અને સંપદની સાથે રહેનારાઓ પણ જે આપણને પરિત્યાગ કરે, ખંધુઓ જે આપણને છોડે, તથાપિ ઈશ્વરથી આપણે વિચ્છિન્ન થતાં નથી. આપણે એકાંતમાં એકલા નથી વિપત્તિના સમયે પણ નિરાશ્રિત નથી, પરંતુ ઈશ્વર આપણી સાથે સર્વદા છે અને તે તેના શીતલ આશ્રયની છાયા સર્વદા વિસ્તાર કરે છે. આ વિસ્તીર્ણુ જગત્ સ્મશાનના પ્રમાણે શૂન્ય નથી પરંતુ એ ઉત્સવ-પૂર્ણ દેવ મંદિર છે.

જે માણસ ઈશ્વરથી દૂર થાય છે, તેને કોઈ જાતની શાંતિ થતી નથી. સાંસારિક સંપદમાંજ તેનું સર્વસ્વ જીવન જાય છે. સાંસારિક વિપત્તિ તેને મૃત્યુના પ્રમાણે જણાય છે. વિષયમાં નિમગ્ન મનુષ્ય વિષય લઈને સુખી થઈ શકતાં નથી. વિષય મેલવાની પેહેલા જે પ્રમાણેનો ઉદ્યોગ કરેછે તે પ્રમાણેનો ઉદ્યમ વિષય મળવા પછી રહેતો નથી; પાછો નવા વિષયના પછવાડે મન દોડે છે. વિષય લાભથી તૃપ્તિ સુખ કદિ થતું નથી પ્રથમતઃ વિષય મેળવવાને વાસ્તે કેવું આગ્રહ તથા દુઃખ સહન કરવું પડે છે, દ્વિતીયતઃ ન મળ્યાથી કેવું દુઃખ જણાય છે, તૃતીયતઃ વિષય મળ્યાથી પણ તેની

અતૃપ્તિ, અતુર્યતઃ મળ્યા પછી તેનો નાશ થવાથી કેવી યંત્રણા સહન કરવી પડે છે ? આ સર્વ દુઃખ તથા વિડંબનામાંથી ઘોર વિષયી માણસ હમેશા ફરે છે. ક્યાંથી તે શાંતિને પામતો નથી. તેઓ અમૃતના છોકરા થઈને સંસારના ચક્રના આવાર્તિત થાય છે, ક્યાં પણ શાંતિ મળતી નથી. તેઓ સુખ મેળવવાની આશાથી ફરે છે અને ત્યારબાદ સંસારના ઉપર માણસ ઉપર વિરકત થઈને ઈશ્વરના મંગલ સ્વરૂપમાં પણ દોષ સગાડે છે.

તે સઘળા માણસો જાણતાં નથી કે શુદ્ધ વિષય લઈને માણસ કદાપિ તૃપ્ત થઈ શકતો નથી. જેઓ ભૂમા ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લીધો છે તેઓ સર્વતોભાવથી પરિતૃપ્ત છે. ઈશ્વરને જેઓએ મૂલ ધન પ્રમાણે સંચિત કરી રાખ્યો છે; પાર્થિવ વિષયના અભાવથી તેઓ મુંઝાતા નથી. વિષયજનિત હર્ષ, શોક; સંસારની વિપદ સંપદ તેઓને અધિકાર કરી શકતા નથી. સર્વ અવસ્થામાં તેઓ કર્તવ્યકર્મ સંપન્ન કરીને સુખી થાય છે ધન મળ્યાથી પણ તેઓનું એક પ્રકારનું કર્તવ્ય થાય છે; દરિદ્રાવસ્થામાં પણ તેઓ બીજી જાતનું કર્તવ્ય સમજે છે. તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું કામ કરે છે, તે ઈશ્વરને સમર્પણ કરે છે; તેના પ્રિય કાર્યથી કોઈ તેઓને આકૃષ્ટ કરી શકતા નથી. જેઓ તે મહાન પુરૂષને પ્રાપ્ત કરીને મહત્વને પામ્યા છે; તેઓ તે સર્વ સંપદના સંપદને પ્રાપ્ત કરી લઈને સુસંપન્ન થયા છે.

વિષય સુખમાં જો આપણે પ્રમત્ત થઈએ—સંસાર વિના જો આપણી આગળ બીજા સર્વ અસાર જણાયતો આપણે આપણા મહત્વના શ્રેષ્ઠતર અધિકારથી ભુક્તા થશું. ઈશ્વરની સાથે આપણો જે સર્વ સંબંધ છે, તે અનનુભૂત રહે છે. ધર્મના જે સર્વ મહાન ભાવ છે, તે છુપીરીતે રહેલા છે. સુખજ જેઓનો ધર્મ છે અને સુખજ છે, નિઃસ્વાર્થ ભાવ તે શું છે, તેઓ કેવી રીતે જાણી શકશે ? બ્રહ્મપરાયણ મનુષ્ય ધર્મને વાસ્તે અનાયાસથી આજી આપવાને તૈયાર થાય છે, તેઓની આગળ તે કેવલ ભૂલ જણાય

છે. ઈશ્વર પ્રીતિ મનુષ્યને દેવત્વ પદમાં સ્થાપિત કરે છે, તે કલ્પના માત્ર જાણે છે. તે પંડિતસ્મન્ય મનુષ્યોને અશોષ શાસ્ત્ર સિંધુ મંચન કરીને આ સ્થિર કર્યું છે કે માણસના સર્વ કાર્યમાં સઘલા ધર્મનું લક્ષ્ય કેવલ સ્વાર્થપરતા છે. તેઓ મનુષ્યના મહદ્ ભાવોને પશુ ભાવના પ્રમાણે કરવા ચાહે છે અને તેઓ જ્ઞાન ધર્મ બુદ્ધિવાળા આત્માને જડ કરવા ચાહે છે. તેઓ માણસની આ-શા ભરૂશો, જ્ઞાનધર્મ, સર્વને આ સંકીર્ણ સ્થાન તથા સંકીર્ણ કા-લમાં બદ્ધ કરવા ચાહે છે અને મૃત્યુની સાથે તેના આત્માનો ધ્વંસ તથા નાશ ઘોષણા કરે છે. સાવધાન થઈને તેઓનો ઉપદેશ રૂપી ઝેર કોઈ પ્રમાદ ગ્રસ્ત થઈને ભક્ષણ ન કરે.

જેઓ ધર્મના માર્ગમાં ઉભા રહ્યા છે અને પુણ્યપદવીમાં આ-રોહણ કરે છે તેઓ ઉપલા પ્રકારના ભ્રમજલમાં કદાપિ પડતા નથી પુણ્યની કેવી મનોહર મૂર્તિ છે—ઈશ્વરપ્રીતિ કેવો રમણીય પદાર્થ છે—બ્રહ્માનંદ કેવો મહાન છે—ઈશ્વરની સાથે કેવા પ્રકારનો ચિર સંબંધ છે, તેઓ પરીક્ષાથી જાણે છે, વૃથા યુક્તિથી તેઓ ભૂલતાં નથી. એકતો આપણા દેશમાં અધર્મનું ધર થયું છે, તેમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પણ જો નીચ હોય પાપ કલંકિત કરે ઉપદેશ પણ જો તે પ્રમાણે ન થાય, ગૂહીતાપણ જો વિનીત ભાવથી સર્વ ઉપદેશ ગ્રહણ ન કરેતો આ દે-શમાં મંગલ થવાનું નથી. જેઓ એ પ્રકારે વિષમ વિષયનો ઉપર દાષ આપે છે, તેઓ આપણા સ્વભાવના ઉપર દષ્ટિ કરીને એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ આપે છે, અનંત કાલને વાસ્તે આપણા આ-ત્માની સાથે પરમાત્માનો જે સંબંધ છે તે તેઓ વિનાશ કરવા ચાહે છે. તેઓને એક પ્રકારના આત્મઘાતી કહીએ તો કેહેવાઈ શ-કાય. એકવેળા પરીક્ષા કરીને જુઓ, ધર્મનો કેવો પવિત્ર પ્રસાંત ભાવ—ભૂમા ઈશ્વરમાં આપણું કેવા પ્રકારનું સુખ, બ્રહ્માનંદ કેવો સુગંભીર, કેવો સ્થાયી છે, તો ખીજ ભૂલ ભરેલા માર્ગમાં જવું પડશે નહિ આપણે જ્ઞાનાલાપમાંજ તૃપ્ત ન થઈએ. ઈશ્વરમાં આપણી કે-ટલી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે તેના કાર્ય કરવાની વેળાએ પરીક્ષા

થાયછે. તેના ઉપર પ્રીતિ કરવી અને આનંદની સાથે તેના પ્રિયકાર્ય સાધન કરવા. એનાથીજ મંગલ થશે અને એનાથીજ મુક્તિ થશે.

સત્તમ ઉપદેશ.

(પરલોક.)

પરલોક અને પરલોકનું સાધન અવિવેકોની આગલ જાણવામાં આવતું નથી. તો તેઓ પરલોકના વિષયમાં શું સમજી શકશે ? વિષયની સાથે જાડત થઈને તેઓ પોતાને પણ ભૂલિ જાય છે. વિષયજ સાર છે વિષયજ સત્ય છે, એ પ્રમાણે જે સમજે છે જે ગણતરી કરવાની વેળાએ પોતાને છોડીને ગણે તો પરલોકનું સાધન ક્યાંથી થાય ? વિષયજ સર્વસ્વ છે, વિષયી જે હું છું તે કંઈજ નહિ; આ પ્રમાણે જેના વિચાર કરીને કાર્ય કર્યાથી પરલોકનું સાધન કદિ થઈ શકતું નથી. પરલોકનું સાધન કરવાની પેહેલા આત્મ દષ્ટિ આવશ્યક છે. વરં ખાહુરની વસ્તુના અસ્તિત્વના ઉપર સંશય મનમાં આવી શકેછે, પરંતુ હું છું એનાથી કોઈને પણ સંશય થતો નથી. ખાહુરની વસ્તુના ઉપર સંશય આવ્યાથી મોટા પ્રમાણની આવશ્યકતા છે—દર્શનેન્દ્રિયના દ્વારા પ્રમાણ ન હોવાથી સ્પર્શેન્દ્રિયનું પ્રમાણ જોઈએ. અટકાવ થયાથી તે પ્રમાણ વધારે દઢ થાય છે; પરંતુ પોતાને જાણવાને વાસ્તે પ્રમાણની આવશ્યકતા પડતી નથી. ખીજ સાક્ષીની સાક્ષ્ય લેવાની પ્રયોજનતા જણાતી નથી, કારણ કે પોતે પોતાની સાક્ષી આપે છે. આત્મજ્ઞાન કેવલ માણસનેજ છે, માણસ આત્મજ્ઞાનવિના થયાથી તે ઘેલા માણસના પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. ગાંડો મનુષ્ય જેમ સ્વપ્નામાં પોતાને ન જાણીને કર્મ કરે છે અને તેને કેવળ જાગ્રત કરવાથી તે સર્વ સમજી શકે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય પણ આત્મજ્ઞાનવિનાનો થઈને કામ કરે છે. ત્યારે તેને કેવલ જાગ્રત કરવાની આવશ્યકતા છે, પશુઓને આત્મજ્ઞાન નથી તેઓ કર્તૃત્વ સમજીને કામ કરતા નથી, વિષયા

સકતમાં દોડે છે. મનુષ્યમાં આત્મજ્ઞાન છે, પરંતુ તે પણ કદિ કદિ આત્મ વિસ્મૃત થાય છે, તેઓની વિસ્મૃતિ ભાંગવાને વાસ્તે તેને જાગ્રત કરવા જોઈએ. માણસની એક એક વેળાએ એવી હીન અવસ્થા થાય છે કે તે પોતાની તરફ જોતો નથી. જ્યો ઊંચા તથા મોટા છે તેઓજ જોય છે. સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તેઓ તે સત્યને મનમાં લાવે છે. અને જ્યો ટુકા અને નહાના છે જ્યો અદૃશ્ય તેઓજ તેઓની આગળ અસત્યરૂપથી દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ ઠીક તેના વિરુદ્ધ છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ઊંચી તથા મોટી વસ્તુના ઉપર ખોટો સંશય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ પોતાને હું કદિ સંશય કરી શકતો નથી; ત્યારે સંશય કરે છે કોણ? જેમાં આપણે હોતા નથી; એટલા માટે હું છું, નહિ તો આપણે સંશય પણ ખોટો છે; આ વખતે સંશય પોતે પોતાને તોડે છે. હું પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી પરંતુ હું પોતે પોતાને જાણી શકું છું હું એકજ વસ્તુ છું—મારી સ્વધર્મી ચિંતા, સર્વ ભાવ, સમુદાય કામના એમાં આશ્રિત થઈ રહી છે. હું વિભાગના યોગ્ય નથી. બાહ્ય કાલે હું હોતો આજે પણ તે હું છું. હું મોટો નથી, નહાનો નથી, લાંબો નથી, પોહોલો નથી, હું આકાશમાં નથી. હું ચિંતા મસ્તિષ્કમાં છું—ભાવના હૃદયમાં છું—દુઃખતી આંગત્રીમાં છું; એમ નથી. પરંતુ મારી જે કંઈ ચિંતા, જે કંઈ ભાવ, જે કંઈ દુઃખ, તે માંજ છે. તે સર્વ શરીરમાં લગાડવું એ અત્યંત ભૂત ભરેલો વિચાર છે. કારણ કે ચિંતા ઈત્યાદિ સર્વ વૃત્તિ કેવલ આત્માની છે. એ સર્વ આત્મતત્ત્વ સમજવાને વાસ્તે પ્રમાણની જરૂર પડતી નથી.

હું અને માં શરીર, એ બન્નેને જુદા કરીને સમજ્યાથી પરકાલનું પ્રમાણ સહજમાં મળે છે. હું મારા શરીરથી જુદો છું. હું જ્યારે દુરબીનથી ગ્રહ ઉપગ્રહની ગતિ વિધિ નિરૂપણ કરું છું; ત્યારે તે દુરબીન પણ હું નથી, અને મારી આંખ પણ હું નથી. માં માથું પણ હું નથી, માં હૃદય પણ હું નથી. અત્ર પાનથી શરીર

ખલીષ્ટ થાય છે, રોગથી શરીર ક્ષય થાય છે અને કેટલાક વર્ષમાં તેના પ્રત્યેક પરમાણુ એકીવેળા ફેરફાર થઈ જાય છે; પરંતુ હું જે એકજ છું તે એકજ રહ્યો છું. વિષય અને વિષયી, અંધકાર અને પ્રકાશના પ્રમાણે પરસ્પર ભુદા સ્વભાવના છે. જેઓ એમાંથી સર્વ પ્રભેદ દૂર કરવા ચાહે છે, તેઓ હજારો યુક્તિથી પણ તે અતિ સામાન્ય લોકને પણ સમજાવી શકતા નથી. વિષય અને વિષયી એમાં કંઈજ ઐક્ય નથી. એ બંનેના કોઈ પણ ગુણ સમાન નથી. આકૃતિ, વિસ્તૃતિ વિષયના ગુણ; અને સ્મરણ, તુલના, અનુમાન; પ્રીતિ, દયા, શ્રદ્ધા, કૃતજ્ઞતા; એ વિષયીના ગુણ છે; એમાં કંઈ પણ સાદૃશ્ય નથી. એક જાણ દ્રષ્ટા, સ્પૃષ્ટા, ધ્રાતા, મન્તા, બોદા, કર્તા, બીજા આપણા પ્રત્યક્ષના વિષય છે, આકાશ નથી અને જડ વસ્તુ છે, એ આપણે મનમાં લાવી શકતા નથી, પરંતુ આકાશ વિષયીનું અવલંબન નથી.

જ્યારે શરીર આત્માથી એટલો ભુદો છે; ત્યારે મરીગયા પછી આત્મા કેવી રીતે નાશ થઈ શકશે. કોઈ વસ્તુનો વિનાશ થતો નથી, જેની સૃજન શક્તિથી આ સર્વ સૃષ્ટ થયું છે, તેની સંહાર શક્તિથી આ સર્વનો નાશ થઈ શકશે. ઈશ્વરની પાલવાની ઈચ્છાના વિરામ વિના સૃષ્ટિનું કંઈ પણ નાશ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ઈશ્વરની તે ઈચ્છાનો વિરામ થયો છે કે નહિ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જડ વસ્તુથી મળે છે. જડ વસ્તુમાં કોઈ વસ્તુનો વિનાશ થતો નથી. પાણી વરાળ રૂપથી ઊંચે જઈને સુકાય છે, પરંતુ તે વરાળ પાછી પાણીની મૂર્તિ ધારણ કરે છે. સુકાયલા ઝાડના પાતરા જમીન ઉપર પડીને અદૃશ્ય થાય છે; પરંતુ તે વળી વરાળમાં થઈને વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવા મદદ કરે છે. મરેલા શરીરના હર-એક અંગ, પ્રત્યેક હડકા, પ્રત્યેક પરમાણુ વિચ્છિન્ન થાય છે; પરંતુ તેમાં કંઈ વિનષ્ટ થતું નથી. એટલા માટે કોઈ ઉપમિતિ દ્વારાએ સપ્રમાણ થતું નથી કે મૃત્યુના પછી આત્માનો નાશ થશે. જ્યારે એક જડ પદાર્થના પરમાણુ વિનષ્ટ થઈ શકતા નથી, ત્યારે ઈશ્વર કેવી રીતે આત્માને નાશ કરવાની ઈચ્છા કરે.

પરંતુ મરતી વેળાએ શરીર જેમ ભાંગી જાય છે, આત્મા શું તે પ્રમાણે ભાંગી જતું હશે? એનો ઉત્તર ના. શરીર પરમાણુવાળું છે. જીવાત્મા એકજ વસ્તુ છે. શરીર અવયવવાળું છે; જીવાત્મા અવયવ વિનાનું છે. જીવાત્મા આકાશમાં નથી; એટલા માટે તે વિસ્તૃતિ વિનાનો છે. જીવાત્મા એકજ વસ્તુ છે, એને વાસ્તે ધાણા પ્રમાણ તથા યુક્તિની જરૂર પડતી નથી. હું એકજ છું; ખે નથી, તણ નથી, એ આપણા આત્મ પ્રત્યય સિદ્ધ છે. જો કોઈને પણ પુછવામાં આવે કે તમે કેટલા જણ છો? તો તે પ્રશ્ન હસવા જેવો થઈ પડશે. આપણું શરીર સંપૂર્ણ રીતે ફેરફાર થાય છે, પરંતુ જે હું આગળ હતો તે હું હમણા પણ છું ઉપલું જ્ઞાન પ્રત્યેક માનસિક ક્રિયાના મૂળમાં છે. આપણો વિચિત્ર ભાવ, વિચિત્ર મનોવૃત્તિ; આ એકજ વસ્તુથી અનુભવ કરીએ છિયે. હું એકજ છું આ જ્ઞાન ન હોય તો આપણે કોઈ વિષયને વિષય સમજીને અવધારણુ કરી શકત નહિ; સર્વ આપણી આગળ અસંખ્ય વિચિત્ર થાત અને આપણી આગળ તેઓનું રહેવું અને ન રહેવું સમાન થાત. હું એકજ વસ્તુ છું. એ વાસ્તે આપણો નાશ થઈ શકતો નથી. શરીર પરમાણુવાળું છે. એટલા માટે તે પરમાણુ જુદા થયાથી તે શરીર નાશ થઈ શકે છે; પરંતુ આત્મા એકજ છે, તેનો નાશ પણ નથી અને ભાંગતો પણ નથી.

અહીં આપણો આત્મા શરીરમાં બદ્ધ થઈ રહ્યો છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે શરીરથી મુક્ત થયાથી આત્માનો નાશ થશે. આ કેવી ખોટી ઉક્તિ, એ કેવો ખોટો વિશ્વાસ? કેદીને જો એવી આશા આપવામાં આવે કે તમે જ્યાં સુધી કેદખાનામાં રહેશો ત્યાં સુધી તમારું મંગલ થશે; મુક્ત થયાથી તમારું મૃત્યુ થશે; તો તેથી તેને કષ્ટ મોટું જણાશે. આપણું શરીર કેદખાનું છે. એમાં આત્મા સ્વાભાવિક સ્ફુર્તિ તથા પ્રભા બંધ થઈને રહ્યો છે. માણસ ખાધા પીધા અને ઊંઘવા વિના જીવન ધારણુ કરી શકતો નથી. શરીરની સાથે આત્માનો અસ્થાયી સંબંધ છે; પરંતુ કેવલ આ શરીરનું લાલ

ન પાલનમાંજ હોય તો માણસનું સર્વ જીવન ગત થાયછે. કાચ જમ જમીન ઉપર પડવાથી કડકા કડકા થાયછે, શરીર પણ તે પ્રમાણે થાયછે. એકવાર માત્ર શ્વાસ ખંચ થયાથી શરીરમાંથી માણુનો વિયોગ થાય છે. અહીંઆં આત્માનો સ્વાભાવિક સ્વાધીનતા ફેટલી વેળાએ નાશ થાય છે અને તે દાસના પ્રમાણે આ શરીરના ઉપર ફેટલા વિષય નિર્ભર કરે છે. એક એક વખતે આપણા મનનો ભાવ એટલો અધિક થાય છે, એટલો ગાઢ થાયછે, એટલો જલદી સં-ચારિત થાય છે, તે વાક્યથી કહી શકાતું નથી, જેવાને વાસ્તે આ-ત્માની આંખના જેવા ખે ગવાક્ષ જોઈએ; જવાને વાસ્તે પગ રૂપ ખે ક્ષીણ યદ્દિનું આવશ્યક કરે છે. સાક્ષાત્ મૃત્યુની છબી નિદ્રા રોજ રાત્રે આત્માને મૃતવત્ કરી મુકે છે. અહીંઆં આત્મા મૃત્યુ અને અમૃતની સંધિ સ્થાનમાં રહ્યું છે. અમૃત ધામજ તેનું યથાર્થ ધામ છે; મુક્ત ભાવજ તેનો સ્વાભાવિક ભાવ છે. જ્યાં સુધી આપણો આત્મા ખંધીખાનામાં ખંધ છે, ત્યાં સુધી જીવતો છે, મુક્ત હોવા છતાં મૃત છે; એ ઘણી ભયાનક વાત છે? એ વાત મત્ય હોય તો પૃથ્વીના સર્વ ખનાવ અમલગ્ર થાય છે, મનુષ્યનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ થાય છે. ઈશ્વરના મંગલ સ્વરૂપના ઉપર નિર્ભર ક-રીને એ વાત કોઈ કહી શકતા નથી. શરીર આપણું સર્વસ્વ નથી, આત્માજ સાર પદાર્થ છે. શરીર અને આત્માનો મેળાપ થવો એ જ આશ્ચર્ય વ્યાપાર છે; આત્માનું જુદુ રહેલું એ કંઈજ આશ્ચર્ય નથી. શરીર વગર જીવાત્મા રહી શકે છે એ મનમાં લાવવું અતિ સેહેલુ છે; શરીરની સાથે તેનો કેવી રીતનો સંખંધ થયો એ સમ-જવું કઠણ છે.

પરકાલના વિષય ચારે તરફના પ્રમાણથી દઢ વિશ્વાસ થાયછે. ધાણુંકરીને જ્યારે આપણે આપણી ફરજ સમજી શકીએ છીએ ત્યારે પરકાલનો વિશ્વાસ અત્યંત ઉજ્જવલ જણાય છે. જ્યારે આ-પણે વિષયના પ્રતિકૂલમાં જઈને પોતાને સ્વતંત્ર રૂપથી ચોલખી શકીએ; ત્યારે પરકાલની છાયા અહીંઆં જોઈ શકવા પામીએ છીએ

રોકડો યુક્તિ એકત્ર કર્યાથી પણ આપણો આ કર્તૃત્વ જ્ઞાનને વંચિત કરી શકતાં નથી. આપણે કર્તૃત્વનો ભાર આપણે પોતાની મેળે સમજી શકીએ છીએ. આપણો અંતરાત્માજ એનો પ્રમાણ છે. હરએક ધર્મ કાર્યમાં આપણો ત્યાગ જેટલો અધિક થાય જેટલો આપણામાં ધર્મનું ખલ પ્રકાશ આપે છે, આપણી સ્વાધીનતા તથા કર્તૃત્વ આપણે તેટલા સમજી શકીએ છીએ. વિષયાકર્ષણ પ્રતિકૂલમાં આપણી ધમ્મજાને જેટલી લગાડશું; તેટલા સમજવાને સમર્થ થઈશું કે વિષયથી સ્વતંત્ર છીએ. એ પ્રમાણે કર્તૃત્વ જ્ઞાન અને કર્તવ્ય જ્ઞાન ધર્મનો એક પ્રધાન પુરસ્કાર અને પરકાલનો પ્રધાન પ્રમાણ સ્થલ છે. એકવાર કુપ્રવૃત્તિના પ્રતિસ્નોતમાંજ કોણ પોતાને સ્વાધીનતા જોઈ શકે છે? સ્વાર્થપરતાને વિસર્જન આપીને કોણે પોતાને પૃથ્વીના અનુપયુક્ત અને શ્રેષ્ઠ લોકના ઉપયુક્ત કેહેવા? એક સ્વાધીનતા સ્વતંત્ર કાર્યજ પોતાના કર્તૃત્વ અને સ્વાધીનતાને જેમ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. રોકડો યુક્તિથી તેમ કરી શકાતું નથી. એક કષ્ટવાળું ધર્મનું કામ વિપક્ષ વાદીઓની યુક્તિથી ખંડનમાં અતી તીક્ષ્ણ હુથીઆરવાળું થાય છે. આપણને આલોકમાં પરકાલનો કંઈ પણ આભાસ ન મળત તો તેથી દૃઢ વિશ્વાસ પરલોકના વિષય થાત નહિ. આપણે અહીંઆં મુક્ત ભાવને ન સમજત તો મુક્તિના વિષય કંઈ પણ સમજી શકત નહિ. અહીંઆં આપણે વિષયાકર્ષણને જેટલી વાર દૂર કરશું; મુક્ત ભાવને જેટલું સમજશું; તેટલું પરકાલને મનમાં જાગ્રત રાખવાને શક્તિવાન થશું.

જ્યારે જોવામાં આવશે કે વિષય પ્રવાહના પ્રતિસ્નોતમાં અનેક વખત જવામાં આવે છે—ઈન્દ્રિય સુખને દૂર કરવામાં આવે છે, ત્યાગ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, પ્રવૃત્તિની સાથે લઢાઈ કરવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સર્વ કામ પૃથ્વીની સાથે જેવું જોઈએ તેવું યોગ આપવાવાળું નથી. તેનાથી સંસારની પણ ઉત્તરિ થતી નથી—ધન માન પણ ઉપાર્જન થતું નથી. સ્વાર્થપરતાની પણ તૃપ્તિ થતી નથી; ત્યારે એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ-

પણે કેવલ આ પૃથ્વીના જીવ નથી; શ્રેષ્ઠ લોકના લાયક જ્ઞાન અર્ને ધર્મ શિખવાને વાસ્તે આ પૃથ્વીમાં કેટલોક વખત રહેવાને આગ્યા છિયે, પશુઓનું એવું એક પણ અંગ નથી, એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ નથી, એવું કંઈજ નથી જેનાથી આ લોકમાં સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકે. મનુષ્યમાં એવું કેમ નથી? જનમંડલની શૃંખલા રહેવાને વાસ્તે ખીન્ન નાનાપ્રકારના ઉપાય થઈ શકત—પરમેશ્વર માણસને પશુઓના પ્રમાણે કેવલ પ્રવૃત્તિના તાણેદાર કરી શકત; તે તેના સ્વાર્થપરતાને વધારે દૂર જેવા વાળો કરીને જનમંડલની મર્યાદા રક્ષા કરી શકત, પરંતુ માણસ માત્ર આલોકનો પ્રાણી નથી એવું જાણીને જગદીશ્વરે એવું આપ્યું નથી. ધર્મનો સ્વાર્થ વગરનો જે ભાવ છે તે પૃથ્વીના ભાવથી અતિ ઉચ્ચ છે.—સંસારના નહાના વિષય સર્વને ઉપયોગ વિનાના છે. માણસ ધર્મની સાથે નિષ્કામ મિત્રતા ખાંધ્યાથી પોતાને વૈપર્યિક ક્ષતિ વૃદ્ધિની આશા ભયમાં વિશેષ વ્યાકુલ થતા નથી, ધર્માનુષ્ઠાનમાં પોતાને પવિત્ર કરીને પૃથ્વીથી ઉચ્ચતર ધામના લાયક કરે છે. આહીઆંથી આપણે પરકાલનો આભાસ મળે છે. આપણે જીવદશામાં ધર્મના અનુરોધથી વિષયના ઉલટા જઈને મુક્તાવસ્થા કેટલુંક જાણી શકીએ છિયે.

ઈશ્વરની સાથે આહીઆં આપણે યોગ થયાથી પરકાલનો વિશ્વાસ વધારે અચલ થાય છે. ઈશ્વરની સાથે આહીઆં એકવેળા સંબંધ ખાંધ્યાથી કોઈ પણ તે વિશ્વાસને ખંડન કરી શકનાર નથી. એ અખંડ વિશ્વાસના ઉપર નિર્ભર કરેલા પ્રાચીન ઋષિઓએ કહ્યું છે ‘ષણ્ણતદ્વિ દુર મૃતા દુસ્તે ભવન્તિ’ ‘જેઓ એને જાણે છે, તેઓ અમર થાય છે.’ ઈશ્વરની સાથે આપણો હમેશાનો સંબંધ છે તે સંબંધ એક વેળા ખાંધ્યાથી કોઈ કાલે તે દૂર થવાનો નથી; આપણે ઈશ્વરના આશ્રયમાં હમેશા રહેશું; આ દૃઢ વિશ્વાસના કરતાં પરકાલનું દૃઢતર પ્રમાણ ખીજું કંઈ નથી. શુદ્ધ તર્ક તરંગના ઉપર પરકાલનો વિશ્વાસ નિર્માણ કર્યાથી કંઈ કામ થતું નથી. વિપક્ષિઓ તર્કના બલથી એને કદાપિ પ્રમાણ કરી શકતા નથી, જે જીવા-

તમાનો નાશ અથવા ભંગ થશે. આપણને ઉપમિતિથી જાણાય છે કે જીવનો નાશ નથી અને ભંગ પણ નથી. પરંતુ આ સર્વ તર્કના આરંભમાં આપણી બુદ્ધિનું સાદૃશ્ય થાય છે. આત્મ-પ્રત્યયના ઉપર નિર્ભર વિના કેવલ બુદ્ધિના સિદ્ધાંતથી મનની ખાતરી થતી નથી. પોતાને ભૂલીને વિષય સ્રોતમાં જવાથી તે પ્રત્યય ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી; ધર્મ અને ઈશ્વરની સાથે યોગ ન હોય તો તે પ્રત્યય દૃઢ થતો નથી. અસ્થાયી વિષય લાલચથી હમેશા ડામાડોળ વાળું મન હોય તો અનંત કાલના ઉપર દૃષ્ટિપાત થતી નથી. જેની સાથે આપણો હમેશાનો સંબંધ છે; જે આપણો આ લોકનાં અને પરલોકનો એક માત્ર જીવવાનો ઉપાય છે; તેને અહીં-આં લાભ કર્યાથી પરકાલના વિષયમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. તેનાથી આપણો એ અટલ વિશ્વાસ થાય છે કે તેનાં આશ્રયથી આપણે કોઈ કાલે વંચીત થયું નહિ—તેની સાથે સંબંધ કદિ ભાંગશે નહિ, તે આપણા જ્ઞાન નેત્રથી કદિ અંતરિત થશે નહિ. તે અતંકાલ પર્યન્ત આપણી સ્પૃહાને તૃપ્ત કરશે આશાને પૂર્ણ કરશે—આત્માને શીતલ કરશે અને સ્વંય પોતે દાન કરીને આપણું પાલન પોષણ કરશે. આ અટલ વિશ્વાસજી પરકાલનું દેખીતું પ્રમાણ છે.

અષ્ટમ ઉપદેશ.

(સ્વર્ગ અને નરક)

સ્વર્ગ નરકનો ભાવ કંઈને કંઈ સર્વ ધર્મમાં મળે છે. જ્યાં પાપ પ્રણયની કંઈ વાત છે જે ધર્મમાં કર્તવ્યનો ભાવ કંઈ પણ કેહેલો છે, ત્યાં સ્વર્ગ નરકનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રસંગ જરૂર મળે છે. સર્વ ધર્મમાં પાપ લોક દુઃખકારક અને પ્રણય લોક સુખનું ધામ જાણીને વર્ણન કર્યું છે. સર્વ ધર્મનો આ ઉપદેશ છે કે, પરમ ન્યાયવાન પરમેશ્વર પરલોકમાં પાપ પ્રણયનું ફલ ન્યાયથી આપે છે. આપણને સહજ જ્ઞાનથી જે મળે છે. પ્રાણધર્મમાં ટુકામાં તે સર્વ છે

“પુણ્યં કુર્વન્ પુણ્ય કીર્તિઃ પુણ્યં સ્થાનં સ્મગચ્છતિ । પાપં કુર્વન્ પાપ કીર્તિઃ પાપમેવા શ્રૂતે ફલં” પરંતુ તે પુણ્ય ફલ અને પાપ ફલ વિશેષ કરીને કેહેવાથી નાનાપ્રકારના ભ્રમની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ધર્મમાં સુખ છે અને પાપમાં દુઃખ છે એ આપણે સહજ જ્ઞાનથી જાણીએ છીએ. પરંતુ જ્યાં તે સુખનો ભાવ અને દુઃખનો ભાવ વિશેષ કરીને વર્ણવેલો છે ત્યાં સત્યના પરિવર્તથી કલ્પના સ્થાન પામી છે. ધર્મની સાથે સુખ કેવા પ્રકારનો છે અને પાપની સાથે દુઃખ કેવું સહન કરવું પડશે તેનો વિચાર કર્યાથીજ સ્વર્ગ નરકનો ભાવ ધણો ખરો સમજાશે.

સુખ એ શું છે? આપણી સર્વ વૃત્તિને ચરિતાર્થ કરવી તેનું નામ સુખ છે. આપણી કોઈ એક વૃત્તિ નિદ્રિત રહ્યાથી સુખનો એક દરવાજો ખંચ થયેલો કેહેવાશે. માણસ ઈન્દ્રિય પ્રવૃત્તિ સર્વ ખાહરના વિષયના ઉપર ઉન્મુખ રહ્યા છે, તેનું માનસ રસના સૌંદર્યનું રસપાન કરવાને વાસ્તે ઉત્સુક રહ્યું છે, તેની ખુદ્ધિ વૃત્તિ સર્વ જ્ઞાન અને સત્યની તરફ પસરેલી થાય છે, તેનું હૃદય પ્રેમ ક્ષુધા શાંતિને વાસ્તે નિત્ય વ્યાકુલિત થાય છે તેની ધર્મ—પ્રકૃતિ શ્રેયને અવલંબન કરીને ખુશ થાય છે અને તેના વિમલ આત્મપ્રસાદથી પરમ પરિતોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની ઈશ્વર સ્પૃહા વિષયના સ્થૂલ ઢાંકણને ભાંગીને અદૃશ્ય અલક્ષ્ય વિષયાતીત ઈશ્વરને પામીને ખુશ થાય છે. માણસ જે સંપૂર્ણ રીતે સુખી થવા ચાહતો હોય તો તેને વાસ્તે અર્થ, જ્ઞાન, પ્રેમ, ધર્મ, ઈશ્વર, એ સર્વ આવશ્યક છે. આપણી કોઈએક વૃત્તિ કોઈએક ઈચ્છા અસંપન્ન હોય તો તેથી સુખથી વંજિત થવાય છે. આપણું સુખ જ્યારે એનાથી ખીન્ન પ્રકારનું છે ત્યારે એ સ્પષ્ટ રહ્યું છે કે, એ સર્વ સુખ એક વેળા ઉપભોગ કરવું આપણું સાધ્ય નથી. ઈન્દ્રિય સુખનો અભિલાષી મનુષ્ય ખુદ્ધિ-જનિત અને ધર્મજનિત સુખ ભોગવવાને સમર્થ થતો નથી. ધાર્મિક મનુષ્યને ઘણી વેલા વિષયસુખમાં વંજિત રહેવું પડે છે. આપણું હૃદય કોઈપણ પ્રકારથી ખેદવાળું થાય તો ઈન્દ્રિય—સુખ વિજ્ઞાન—

સુખનો સ્વાદ જણાતો નથી અને એ માણુ જોવામાં આવ્યું છે કે, ધર્મયોદ્ધાઓ ધર્મનું બખતર પેહરીને વિપક્ષઓના શોકડો પ્રકારના અત્યાચારને તુચ્છ કર્યા છે; તેઓની આત્માની શાંતિ કોઈએ પણ હરી નથી. “પ્રાસાદે સર્વદુઃસ્થાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે” એનાથી આપણે એક નિયમ એ મળે છે કે, પવિત્ર સુખ ભોગવું હોય તો નિકૃષ્ટ સુખને અનેક સમય છોડવું જોઈએ. વિષયની સાથે જેવું આપણું વિષયનું સુખ છે તેવું ધર્મની સાથે આત્મપ્રસાદ અને ઈશ્વરની સાથે પ્રહ્લાનંદનો ઉપભોગ થાય છે. આ ધર્મ—જનિત આત્મપ્રસાદ અને ઈશ્વરના સાહવાસ જનિત પ્રહ્લાનંદ આપણું ચિરજીવનનું સંપલ છે. વિષયના યોગથી જે સુખ થાય છે, તે વિષયના વિચ્છેદથી ચાલ્યું જાય છે; પરંતુ ધર્મનો આનંદ અને પ્રહ્લાનંદ આપણું અક્ષય ધન છે. માણુસની ઉત્તતિની સાથે સાથે તેની ધર્મ પ્રવૃત્તિ ક્રમે કરીને પ્રશસ્ત અને ઉત્તત થાય છે અને તેનાથી આનંદ વધારે અધિક થાય છે. યૌવન કાલે જેમ નવા નવા સુખના ઝરા મુક્ત થયાથી ખાલ્યકાલના સર્વ સુખને અતિક્રમ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્માની ઉત્તતાવસ્થામાં જ્ઞાન, ધર્મ ઈશ્વર પ્રીતિ, આ સર્વથી આનંદની ધારા નીકળીને નિકૃષ્ટ સર્વ સુખને અતિક્રમ કરે છે.

ધર્મની સાથે આત્મપ્રસાદની સાથે વિશેષ યોગ છે, તેમ વિષય સુખની સાથે નથી. આપણને સ્વાદ ન હોય તો જેમ ખોરાકનો વિચાર રહેતો નથી, તે પ્રમાણે આત્મપ્રસાદ ન હોય તો આપણે ધર્મનું માધુર્ય ગ્રહણ કરી શકવાના નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘણી જગ્યાઉપર ધર્માનુષ્ઠાનમાં વિશેષ વ્યાધાત જન્મત. આપણે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ધર્મના કામનું અનુષ્ઠાન કર્યાથી ઈશ્વર આપણા આત્મામાં આત્મપ્રસાદ મોકલે છે. વિષય સુખ ઘણી વેળા ધર્મના વિરોધી થાય છે, પરંતુ આત્મપ્રસાદ વિશ્વાસી દાસના પ્રમાણે સાથે રહીને આપણને ધર્મ કાર્યમાં અધિક ઉત્સાહ આપે છે, વિષય સુખ ધર્મનો નિત્યનો સંગી નથી. ધર્મનુંજ સાધન કરવું

જ્ઞેઈએ; તેના આનુષંગિક વિષય સુખ મળે તો ઉત્તમ, ન મળે તો તેમાં શું? આપણી સર્વ વૃત્તિને ચરિતાર્થ કરવી તેનું નામ સુખ છે; તેમાં ધર્મના વિરોધી સુખનો પરિત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે. ધર્મને રક્ષા કરવાથી વિષય સુખને ધણી વેળા વિસર્જન કરવું જ્ઞેઈએ. દુઃખને આદરથી ગ્રહણ કરવું જ્ઞેઈએ. યૌવનકાલમાં સર્વ પ્રવૃત્તિ સમુત્તત થાય છે, આ વેળાએ ખુશી થવાની સ્પૃહા, કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા, વિષય લાલચ પ્રબલ થાય છે. આ વેળા ઇચ્છાની સાથે ધર્મની સાથે સર્વદા વિરોધ થાય છે. મનની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાથી સુખ જાણાય છે, ધર્મના હુકમથી તે સુખને દૂર કરે તો આત્મપ્રસાદ થાય છે. ધર્મની રક્ષા કરવા જતા અનેક સમય વિષય સુખને ખસીદાન આપવું જ્ઞેઈ; પરંતુ તેથી ધર્મજનિત આનન્દ વધારે ઉજ્જવલ થશે. નિઃસ્વાર્થ ધર્મકાર્યનું ફલ આત્મપ્રસાદ છે; ઇન્દ્રિય સુખ ધર્મની આગળથી પ્રાર્થના કરવી વૃથા છે.

સુખ અને આત્મપ્રસાદ એ બંનેનો પ્રભેદ નિર્દેશ કર્યાથી અનેક ભ્રમ દૂર થઈ શકે છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે, ઇશ્વરના રાજ્યમાં વિચાર નથી; ધાર્મિકોને અધિક દુઃખી જોવામાં આવે છે, પાપીઓને સંસારમાં સુખ મળે છે. હિતેષણા, ન્યાય, સત્ય અવલંબન કરવા જતા ધનમાન મર્યાદાની હાનિ થાય છે. એટલા માટે સંસારમાં સુખે રહેવા જતા ધર્મની રક્ષા થતી નથી.

ધાર્મિક થવાથી સંસારના સર્વ સુખસંપદ ભોગવશું, ઇશ્વર મંગલને વાસ્તે એવું આપ્યું નથી. તે આપણને સુખથી તેટલો આહતો નથી, જેટલો આપણો ધર્મ આહે છે. તે ધાર્મિક થવામાંજ આપણી સર્વ કામના પૂર્ણ થાત તો ધર્મનું કંઈ મૂલ્ય તથા ખલ રહેત નહિ. ધર્મનો એવો ઉદાર ભાવ છે કે, આપણે જ્ઞે સુખ ઉદ્દેશ કરીને ધર્મનું સાધન કરીએ તો તેની પવિત્રતાની નુકશાની થાય છે. ત્યાગજ ધર્મનો પ્રાણ સ્વરૂપ છે; પરંતુ આપણે જ્ઞે ભવિષ્યના લાભના ઉદ્દેશથી ત્યાગ હાલ સ્વીકાર કરીએ તો તે

ધર્મતાનો ત્યાગ નથી, ધર્મને વાસ્તે સારી રીતે ત્યાગ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ધર્મને ધર્મના વાસ્તે આલિંગન કરવું જોઈએ. આપણે જો ભવિષ્યના સુખની આશાથી હાલનું સુખ પરિત્યાગ કરીએ તો તે ધર્મ સાધન કેહેવાય નહિ; પરંતુ તે સ્વાર્થ સાધન કેહેવાય. ધર્મનો હુકમ સમજીને ધર્મનું કામ કરવું જોઈએ, તેમાં કોઈ ગુપ્ત અભિસંધિ રહેલી ન જોઈએ. આ જગ્યા ઉપર વિષય સુખની સાથે ધર્મની સાથે કેવો વિરોધ દેખાય છે, આપણે સંપૂર્ણ લોભ વિનાના થઈને ધર્માનુયાન કરવું જોઈએ. ઈશ્વર જો તેનો ખદ્દલો આપે; તે જો આપણને દુઃખના શેકડો ગુણે સુખ આપણને વાસ્તે એકદું કરી રાખે, તો તેની કૃપા વિના ખીજી કંઈજ નથી, એનાથી આપણો નિઃસ્વાર્થ ભાવની કંઈ હાનિ થતી નથી.

વિષય સુખની સાથે ધર્મનો વિરોધ રહ્યાથીજ ધર્મનું યથાર્થ માહાત્મ્ય પ્રકાશ આપે છે. આપણી જે ઈચ્છા હોય તેજ જો ધર્મ હોત, આપણી સ્વેચ્છાચાર અને કર્તવ્યમાં જો કંઈ પ્રભેદ ન રહેત; તો ધર્મના કામનું મૂલ્ય શું રહેત? આપણે પોતાની મેળે ધર્મના માર્ગે જઈએ છિયે ઈશ્વરની ઈચ્છા પણ એવીજ છે; અને આ કારણથી તે આપણને સ્વાધીનતા આપી છે. આપણી સાંમે સત્માર્ગ અસત્માર્ગ બંને રહ્યા છે અને આ બંનેમાંથી જે ઈચ્છા હોય તે રસ્તે જઈ શકીએ છિયે આ કર્તૃત્વ ભાવ પણ રહ્યો છે. જ્યારે ઈચ્છાની સાથે સત્નું અવલંબન કરવુંજ ધર્મ છે, ત્યારે જો ધર્મથી વિરોધી ઈચ્છા આપણું કંઈ ન થાય તો તેથી આપણે ધર્મનું ઉપાજીવન શા વાસ્તે કરવું? સંસારની કોઈ પ્રકારની લાલચને જો આપણે ધર્મના રસ્તાથી ખેંચવાને વાસ્તે આપણી સાંમે ન આવત તો ધર્મ રક્ષાનો ગૌરવ શું રહેત? જે ધર્મના વિરોધી સર્વ વિષય આપણને ખેંચે છે, આપણે ખસ પૂર્વક તે સર્વ વિષયના પ્રતિજ્ઞાતમાં જઈએ છિયે તેથીજ આપણે ધર્મનું ગુરુત્વ ઉપલબ્ધિ કરીએ છિયે. ઈશ્વર જો કેવલ આપણને સુખી કરવાની ઈચ્છા કરત તો ધર્મ ન આપતા પણ સુખી કરી શકત. પરંતુ જ્યારે

તેના શુભ અભિપ્રાયથી આપણે ધર્મ ખત્ર મેળવીએ છિયે અને તેની આગળ જવાને શક્તિવાન થઈએ છિયે, ત્યારે આપણું લક્ષ્ય શું વિષય સુખ ઉપર જવું ઉચિત છે? નહિ, ધર્મને વાસ્તે વિષય સુખને હાનિને હાનિ સમજવી શું ઉચિત છે?

આપણે અહીંયાં બે પ્રકારની અવસ્થા જોઈએ છિયે. ધણીક જગ્યા ઉપર ધર્મની સાથે આપણો વિરોધ રહે છે, ધણીક જગ્યા-પર નિર્વિરોધ જણાય છે. એક તરફ આપણી નિર્દોષાવસ્થા છે; બીજી તરફ આપણી ઉત્તતિ અથવા દુર્ગતિની અવસ્થા છે. આપણી પ્રવૃત્તિની સાથે ધણીક જગ્યાપર ધર્મનો એક્ય જોવામાં આવે છે. શરીરની રક્ષા કરવી એ આપણો પરમ ધર્મ છે; પરંતુ આપણે પ્રવૃત્તિના તાબેદાર થતાં પણ શરીરની સેવામાં પ્રવૃત્ત થઈએ છિયે. અલંકાર વસ્ત્ર સુખ સ્વચ્છંદતા પામવાને વાસ્તે લોકો કેટલા પ્રકારના કષ્ટ સહન કરે છે, ધર્મતઃ વિવેચના કરવા બેઠા તો તેથી કંઈ પણ ગૌરવ રહેશે નહિ, પરંતુ જો આપણો એવો એક સમય આવે કે જ્યારે આપણે વિપત્તિના એકાંત આકાન્ત થઈએ શોક-માં વ્યાકુળ થઈએ આપણા પોતાના ઉપર કંઈ પણ આદર રહે નહિ; મૃત્યુજ આપણને પ્રાર્થનીય થઈ પડે; એવી અવસ્થામાં આપણે આપણું સર્વ ખત્ર એકઠું કરીને કેવલ ધર્મને વાસ્તે, કર્ત-વ્યને વાસ્તે આત્મ રક્ષા કરીએ છિયે; તે જગ્યાપર આપણું ધર્મનું ખત્ર પ્રકાશ આપે છે. આ પ્રમાણે આપણે ધર્મમાંથી હિતેષણાનો હુકમ પામીએ છિયે અને આપણે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી પણ ખી-જના ઉપર પ્રેમ, દયા, ક્ષણા વિસ્તાર કરીએ છિયે. પરંતુ માતા જે તેના પુત્રને સ્નેહ કરે છે, સ્વામી જે તેની સ્ત્રીને પ્રીતિ કરે છે, દરિદ્રનું દુઃખ જોઈને જે કોઈ માણસ દયા અનુભવ કરે છે, તેમાં તેઓનું ધર્મ ગૌરવ શું? લઢાઈની વેળાએ ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રકાશ પામે છે. આપણે જ્યારે પોતાના સુખ સ્વચ્છંદતાને વિ-સર્જન કરીને નિરાહારી નિરાશ્રયને અન્ન વસ્ત્ર દાન કરીએ છિયે, જ્યારે આપણે સર્વ દુઃખ સહન કરીને સુદૃઢ પ્રતિજ્ઞાની સાથે

આપણા કોઈ ચિરપાલિત ખરાબ અભ્યાસને છોડીએ છિયે. જ્યારે શત્રુને પ્રેમથી પરાજય કરીએ છિયે—અસાધુને સાધુતાથી વેચીએ છિયે—જ્યારે ધર્મને વાસ્તે પ્રાણ જવાની આશંકાને પણ પરિત્યાગ કરીએ છિયે, ત્યારેજ આપણું ખરૂં મહત્વ છે, ત્યારેજ આપણું કર્તૃત્વ પ્રકાશ આપે છે, ત્યારેજ આત્મામાં આત્મપ્રસાદ ઉતરે છે. આત્માનું બલ વીર્ય આ પ્રમાણે પેદા થાય છે, આ સર્વ સંગ્રામની જગ્યાપર આપણી પરીક્ષા અને શિક્ષા થાય છે. આ માટે ઈશ્વર અમોને સંસારમાં હમેશાં સુખના ખોલામાં સુવાડી રાખતો નથી. તે આપણને નાનાપ્રકારની કઠોર અવસ્થામાં નાખીને આપણને શિક્ષા આપે છે. દેવ—ભાવ, પશુ—ભાવ—કુપ્રવૃત્તિ, સુપ્રવૃત્તિની સાથે લઢાઈથી આપણે ધર્મબલ મેળવીએ છિયે.

જેઓ સ્વર્ગને વિષય સુખનું ધામ સમજીને વર્ણના કરે છે, તેઓની ભૂલ આ જગ્યાપર સ્પષ્ટ દેખાશે. અહીંઆં આત્મપ્રસાદ સ્વર્ગનો પેહલો આભાસ છે, પરંતુ તેઓના અભિપ્રાયથી તે સ્વર્ગમાં વિષયસુખ એકદું કરેલું છે સર્વ કામના આ મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ છે તેજ ત્યાં પૂર્ણ થશે. સરથા સતૂંચા અપ્સરા, મહદાયતન સુગંધવાળો ખગીચો, સુશીતળ આવેરળ છાયા, વિસ્તીર્ણ વિમલા નદી, આ સર્વ સ્વર્ગલોકમાં પ્રચુર રૂપથી મળશે, આ સર્વ પ્રાપ્ત કરી લેવું એ આપણું સર્વ ધર્મ કાર્યનું છેલું ફલ છે? અહીંઆં થોડું ત્યાગ કરી શક્યા તો સ્વર્ગલોકમાં આપણે હાથી ઘોડાના રથમાં ફરશું. અહીંઆં આપણે કામોપભોગથી દૂર રહી શક્યા તો સ્વર્ગલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સુરા, અપ્સરા, મર્ત્યલોકથી દુર્લભ ભોગ સર્વ લાભ કરશું. સ્વર્ગનો આવો ભાવ શું ખરાબ છે? એમાં મારો આત્મા કદિ સાચ આપતો નથી.

વિષયસુખ શું આપણો પરમ પુરુષાર્થ છે? આપણું સર્વ ધર્મ કાર્યનું છેલું ફલ શું અર્કિચિત્કર વિષયસુખ છે? આપણી સર્વ આશા શું એવા સુખના પર્યવસાન થઈ શકે? એના કરતા ઉત્તમ ઉચ્ચ પવિત્ર ફલ શું કંઈ નથી? હે ભદ્ર! હે વિદ્વાન! તમે શું

મનમાં વિચારો છો કે અહીંઆની તમારી સર્વ ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ છે તમે અહીંઆના સર્વ કામનાના કામ ભોગી થયા છો પાર્થિવ સુખનો કંઈ અભાવ નથી; ધન, માન, યશ પ્રભુત્વ, જેટલું જોઈએ તેટલું ભોગવો છો, એ શું તમારૂં પરમ પ્રાર્થનીય અવસ્થા કહેવાય? એ અવસ્થામાં તમે શું હમેશા પરિતૃપ્ત થઈ શકશો? આ સુખ—પ્રદર્શન જો અનંત કાલ સુધી તમારા સામે વિસ્તૃત રહે તેથી શું તમે પોતાને કૃતાર્થ સમજશો? નહિ. શું તમારો આત્મા એનાથી મહત્વનો ઉચ્ચો વિષય આહતો નથી? માણસનો આત્મા આ સર્વ પ્રશ્નનો આ એકજ ઉત્તર આપે છે, કે આત્માની સ્પૃહા અને આશા, વિષય સુખથી કોઈ પણ રીતથી પૂર્ણ થતી નથી.

હજારો પ્રકારના ઈન્દ્રિય સુખ, હજારો જાતના ખનાવટ શોભાથી અનુરંજિત થયાથી પણ આપણા આત્માને પૂર્ણ અને પરિતૃપ્ત કરી શકતા નથી. નિર્દોષ ઈન્દ્રિય સુખ અવશ્ય સેવવું જોઈએ તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. શોભા સંગીત સુગંધવાળા મનોહર ખગીયામાં તથા ઉત્તમ મકાનમાં રહેવું.—જે સર્વ જગ્યાપર કાન કોઈ ખરાબ સ્વર સાંભળી શકે નહિ, આંખ કંઈ કુત્સિત રૂપ જોઈ શકે નહિ, એવા સર્વ સ્થાનમાં કાલ કાઢવો.—નાના પ્રકારના ભોગ્ય સામગ્રીમાં આપણી પશુ પ્રકૃતિને પૂર્ણ કરવી, એ સર્વ સામાન્ય સુખ નથી. પંડિતાભિમાની માણસો તે કેમ કહેતા નથી. કે એ સર્વ સુખ કદિ ખરાબ નથી! જગદીશ્વરે આપણને માટે આંખ સુખ અપર્યાપ્ત રૂપથી વિસ્તારેલું રાખ્યું છે. આપણી આંખ કાન પવિત્ર સુખના ખે વિસ્તીર્ણ દરવાજા છે પરંતુ એવું ઈન્દ્રિય સુખ આપણું સર્વસ્વ નથી. એનાથી આપણી સર્વ પ્રકૃતિ પૂર્ણ થતી નથી, આપણે એના કરતા પણ વધારે જોઈએ ઈન્દ્રિયમાં આશક્ત મનુષ્ય એવા સુખમાં ઉત્તમ પ્રકારે પરિતૃપ્ત થઈ શકતા નથી. યૌવન કાલ અતિક્રમ કર્યા પછી તેનો ઉત્તમ પ્રકારે અનુભવ થાય છે. આપણે યૌવન કાલે જેટલા અપર્યાપ્ત રૂપથી સુખ ભોગવીએ છિયે ત્યાર પછી તેટલા જલદી તેમાં વિરક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. જેઓ

તે સમયમાં પરિમિત રૂપથી સુખ ભોગવે છે, પછી તેમાં તેની સ્પૃહા રહેતી નથી. આપણા જીવનનો એવો એક સમય આવશે જ્યારે આપણી સાંસારિક સર્વ ભાવ શીતલ થઈ ગયલા હશે અને સંસારમાં જ્યાં સર્વસ્વ જાણીને સેવા કરીને આવ્યા છે, તેઓ પણ સમજી શકશે કે તે સંસાર પણ તેઓના શૂન્ય હૃદયને પારું કરી શકતા નથી.

એટલા માટે સ્વર્ગને આ પ્રમાણે વિષય-સુખનો આલય કહીને વર્ણના કરવું એ કેવું મૂઢનું કામ છે ! વિષય સુખમાં આપણા આત્મા તૃપ્ત થતો નથી, આ આપણું પરમ મંગલ છે, ત્યારે તે સુખજ શું આપણા જીવનનું છેલું લક્ષ્ય છે, સર્વ કર્મનું એ શું છેલું ફળ યશે ?

પુનઃ પુનઃ કેહેવામાં આવ્યું છે કે આપણે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી લોભ શૂન્ય થઈને ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આપણે સ્વર્ગના લોભથી ધર્મમાં અનુરક્ત થઈએ છિયે. નરકના ભયથી પાપથી દૂર થઈએ છિયે. ધર્મજીવિ જીવનનો ભાવ એ પ્રમાણેનો હોવો ન જોઈએ. ઈશ્વર આપણી પાસેથી નિષ્કામ પ્રીતિ આહે છે, તેનાથી આપણે નિઃસ્વાર્થ ધર્મની શિક્ષા પામીએ છિયે. ઈશ્વર ધર્મને ધર્મના વાસ્તે આલિંગન કરવાની આપણને શિક્ષા આપે છે. આપણે લાભ ક્ષતિ ફલાફલ વિચાર કરીને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છિયે, તેની શિક્ષા એવી નથી. આપણો નિઃસ્વાર્થ ભાવ જોઈને તે પ્રસન્ન થઈને આપણને ખદલો આપે છે અને તે પોતે તેનો પુરસ્કાર થાય છે.

માણસને જ્યાં લોભ દૃષ્ટાડીને ધર્મમાં આણવાને આહે છે અથવા ભય ખત્તવીને પાપથી દૂર રાખવા આહે છે, તેઓ ધર્મનો ખરો ભાવ સમજતાં નથી.

ઈશ્વર આપણને ભવિષ્યમાં દેડ પુરસ્કાર આપવા માટે આહીંઆં મોકલ્યા નથી. તેને આપણે માટે એક તરફ સ્વર્ગ અને બીજી તરફ નરક ઉત્પન્ન કરીને આપણને તેઓના મધ્ય સ્થલ આ પૃ-

ધ્વીમાં નાખ્યા નથી. મૃત્યુના પછી હોય તો અનંત સ્વર્ગ ભોગ તથા અનંત નરક ભોગ થશે. આત્માનું ઉત્કર્ષ સાધનજ તેનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ પૃથ્વીમાંજ આપણી શિક્ષાનો છેડો આવતો નથી. આપણે સહજ જ્ઞાનથી એ સમજી શકીએ છિયે કે ઈશ્વર “ધર્મા-વહં વાપનુદં” ધર્મજ ખખતર અને પાપનો મોત્યપિતા છે. પાપીને દંડ જરૂર થશે. ન્યાયવાનુ ઈશ્વર પાપનો જોડલો જોઈએ તેટલો દંડ અવશ્ય આપે છે; દંડને માટે તેને દંડ આપવાનો તાત્પર્ય નથી પરંતુ પાપીનું પરિત્રાણને માટે છે. તે પ્રમાણે ઈશ્વર અવશ્ય ધર્મનો ખટલો આપશે. પરંતુ પુરસ્કારને વાસ્તે ધર્મ નથી. આપણે શું પ્રત્યાશાપત્ર થઈને ધર્મનું સાધન કરવું જોઈએ? કદાપિ નહિ, ઈશ્વર સુખને પરમ પુરસ્કાર કરીને રાખતો નથી; પરંતુ સુખ આપણું અત્ર પ્રમાણે છે; તે અત્ર મળ્યાથી આપણે અધિક પ્રકૃષ્ટ રૂપથી ધર્મ સાધન કરી શકશું, એ તેનો અભિપ્રાય છે. આપણે ધર્મ સાધન કરીને ધર્મ ખસ મેળવ્યું; ઈશ્વરની પાસે જવા પામ્યા; આ આપણો પુરસ્કાર છે; એના કરતાં ખીતું અધિક શું જોઈએ? આપણે પાપના કલંકથી મુક્ત થઈને અન્યતા પવિત્રતાને મેળવીને, પુણ્ય સંચય કરીને, સ્વાધીનતા ઉપાજીવ કરીને, છેલ્લે આપણું એક લક્ષ્ય એ થયું કે સ્વર્ગમાં જઈને થોડું સુખ ભોગવીશું? ધર્મ મેળવીને આપણું લક્ષ્ય ઈશ્વરની તરફ જ જાય છે. આપણે ધર્મ સાધન કરીને તે પવિત્ર સ્વરૂપને પામવાના અધિકારી થઈએ છિયે.

સાંસારિક સુખ ભોગવાને વાસ્તે ધર્માચરણ જે પ્રકારનું છે તે પ્રમાણે સ્વર્ગ લાભને વાસ્તે ધર્મ સાધન છે. સ્વાર્થપરતા શું પરલોક સુધી ફેલાવ્યાથી તેને ધર્મનો વેશ ધારણ કર્યો જો થોડા પુરસ્કારને વાસ્તે ધર્મ સાધન ખરૂં ધર્મ ન થાય તો વધારે ધનામને વાસ્તે જે ધર્મ કેહેવાય તે શું પવિત્ર ધર્મ કેહેવાય? એક સોનાની મોહરથી લોભાઈને ચોરી કરવી તે જેમ ખરાખ છે તેમ શો મોહરથી લોભાઈને ચોરી કરવી એ એકજ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ

અધિક છે, અને સ્વર્ગ સુખ ભોગવામી આશા પણ તેવીજ છે. એક દિવસના ખંદીખાનાના ભયથી પાપથી દૂર થવું જેમ છે તે પ્રમાણે ચક્રિ વર્ષના કેદખાનાના ભયથી દૂર થવું; અને અનંત નરકાગ્નિનું ભય પણ તે પ્રમાણેનું છે. જે માણસ આશાથી ધર્મનું સાધન કરે છે તે એકવેળા ધણું ધન મળવાની આશાથી હાલ કેટલુંક દુઃખ સહન કરી શકે; પરંતુ જે ધર્મને વાસ્તે ધર્મનું સાધન કરે છે, તે ખીન્ન મૂલ્યના વિષય વિચાર કરતો નથી, તેના પક્ષે થોડું મૂલ્ય જે છે અધિક મૂલ્ય પણ તેજ છે.

પરંતુ સ્વર્ગ લોભથી જેમ ધર્મ થતો નથી, નરકનો ભય પાપીના પક્ષે તે પ્રમાણે છે. પાપીને નરકનો ભય કોણ દેખાડશે? તે અહીંયાં નરકની જ્વાલા સહન કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનાથી તેની ચેતના થતી નથી. પાપીને અનંત નરક છે, જ્વલંત આગ છે, ન ખમાય એવી યાતનાનો ભય દેખાડો તેથી તેનું શું થશે! તેનાથી પાપની આસક્તિ શું ક્ષીણ થશે? ના કેવલ ભયનો સંચાર થશે. ભયથી ચાલવાના જેવો નીચ ભાવ ખીન્ને કોઈ નથી. જે માણસ પાપનું મલિનત્વ જોઈ શકે છે, તેનાથી દૂર રહેવાની શક્તિ સમજ્યો છે, ઈશ્વરની અપ્રસન્નતા અનુભવ કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ જેઓ પાપના પ્રતિ ધિક્કાર થયો નથી, ઈશ્વર પ્રીતિની શાખા માત્ર પણ જેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ નથી. પરંતુ તે મનુષ્ય નીચ દીન પશુવત્ ભયથીજ કદિ કદિ પાપ પ્રવૃત્તિને દૂર કરી શકે છે, તેના અપરાધથી શું તેથી કોઈ પણ રીતે કમતી થશે! ખરાબના ઉપર પ્રીતિ કરવી એજ પાપ છે; તેની સાથે ભય મળ્યાથી શું તેનું મલિનત્વ દૂર થવું?

પાપીને શિક્ષા અવશ્ય ભોગવી પડશે. જે ધર્મ-રાજ્યનો રાજા છે, તે પાપનો દંડ અવશ્ય આપશે. સર્વ ધર્મમાં એનો સ્વીકાર કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પાપીઓના પોતાના અંતરમાં એ ભયનું રાજત્વ કરે છે. પરંતુ પાપીને નરક કેવી રીતે ભોગવવું પડશે? આત્મગ્લાનિજ પાપીનું નરકભોગ છે. તેના

ન ખમાય એવું હૃદયજ્વાલાજ નરકાગ્નિ સમાન છે. પાપીને શિક્ષા આપવાને માટે અગ્નિમય દૈત્યમય કીટ પૂર્ણ નરકની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેની આત્મગ્લાનિનો દરવાજો ખુલ્લાથી તે નરકની સર્વ યંત્રણા ભોગવશે. પાપી મનુષ્ય અહીંઆં અમનચેનમાં પોતાની અવસ્થા ભૂલી જાય છે હમેશાના અભ્યાસથી પાપકર્મમાં સંકોચ વિના રત થાય છે. તેઓને શિક્ષા આપવાને વાસ્તે અધિક ખીજી કંઈ આવશ્યક નરકનું નથી, તેઓનું મન ખાહરના વિષયથી નિવૃત્ત થયાથી પોતાના પ્રતિદષ્ટિ કરશે; ત્યારેજ તે પોતાની અવસ્થા સમજી શકશે; ત્યારે તેની તે આત્મગ્લાની યંત્રણા નરકની યંત્રણા જણાશે. અહીંઆં પાપીઓનો કુલેલો ભાવ જોતાજ તેઓને સુખી સમજવા એ ભૂલ છે. પાપનું ફલ આ જે પાપીઓ “દુર્મિક્ષાત્ યાંતિ દુર્મિક્ષં ક્લેશાત્ ક્લેશંમપાદ્ધયાં”

પરંતુ એક વિષય આપણે જાણીએ છિયે કે પાપીઓને અનંત શિક્ષા નથી. તેનાં પાપનો ભાર જેટલો પણ હોય કેમ નહિ તે જરૂર પરિમિત છે. પરિમિત જીવ અનંત પાપમાં પાપી કદિ થઈ શકતો નથી. કેટલા પાપને વાસ્તે કેટલો દંડ ભોગવવો પડે છે તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ એટલું તો કહી શકીએ છિયે કે થોડા પાપને વાસ્તે અનંત નરક ભોગ કદિ તેના લાયક દંડ થઈ શકતું નથી.

ન્યાયવાન ઈશ્વર જેમ પાપનો દંડ અવશ્ય આપશે તે પ્રમાણે તે પાપીને સુધારવાનો ઉપાય જરૂર કરશે. તે દંડને વાસ્તે દંડ આપતો નથી; પરંતુ મંગલોદ્દેશથી દંડ આપે છે. તેની સર્વ શિક્ષા ઔપધ પ્રમાણે છે. તે પાપીઓને એક વેળા પરિત્યાગ કરતો નથી. જ્યારે પાપી તેના પાપને માટે અનુતાપ કરે છે. જ્યારે તે પોતાનું યથાર્થ ધામ શોધે છે જ્યારે તે સર્વ ચિત્તમાં પોતાના પરમ પિતાના પ્રતિ દષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે શાંતિ ભોગવે છે અને છેલ્લે જ્યારે તે ઈશ્વરનો આહવાન સાંભળીને પોતાની મેળે તેની તરફ જાય છે, ત્યારે તે પોતે હાથ પ્રસારિત કરીને તેને આલિંગન કરશે અને પછી પોતાના રાજ્યનો અધિકારી કરશે.

પાપીને નરક ભોગ આ પ્રમાણે થાય છે, ધાર્મિકને સ્વર્ગ ભોગનો આભાસ અહીંઆં શું મળે છે? અંતરમાંજ તેનો આભાસ મળે છે.

પ્રાક્ષધર્મમાં સ્વર્ગ કેવલ સુખનું સ્વર્ગ નથી. પ્રાક્ષધર્મ સુખને વાસ્તે, ભોગને વાસ્તે, અહીંઆં હોય અથવા બીજી જગ્યાપર હોય ધર્મ સાધન કરવાની શિક્ષા આપતો નથી; પરંતુ સર્વદા એનું કુલ ભોગવવાનો વિરાગનો ઉપદેશ આપે છે. પ્રાક્ષધર્મ એવું કંઈ ઔષધ આપતો નથી કે જેના આધારી પાપી સારો થાય; પરંતુ તે આ ઉપદેશ આપે છે કે અનિવાર્ય યત્નથી આપણી ખરાબ પ્રવૃત્તિને દમન કરવી જોઈએ અને આપણી ઈચ્છાને ઈશ્વરની ઈચ્છાની સાથે મેળવવી જોઈએ, પ્રાક્ષધર્મ એવું કોઈ સ્થાન બતાવતો નથી કે જ્યાં ગયાથી આપણે સર્વ જ્ઞાન, સર્વ ધર્મ, સર્વ સુખ લાભ કરી શકીએ. પરંતુ કોઈ કાલે પણ આપણી આત્માની ઉત્તતિનો વિરામ થશે નહિ. આપણે એક લોકમાંથી બીજા એક ઉચ્ચ લોકમાં જઈને ઉત્કૃષ્ટતર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશું. “સ્વર્ગાત્ સ્વર્ગં સુખાત્ સુખં” સ્વર્ગથી સ્વર્ગ, સુખથી ઉત્કૃષ્ટતર સુખ ભોગવશું—વિષય સુખ નહિ પરંતુ પ્રજ્ઞાનંદ. આપણે અનંત ઉત્તતિ લાભના અધિકારી છીએ, અનંત—સ્વરૂપને આપણે કોઈ કાલે જાણીને અને તેનો આનંદ ભોગવીને છોડો લાવી શકતા નથી, તે અનંત ઝરામાંથી આપણે સર્વ કાલે પૂર્ણ થઈ શકશું. આપણે કોઈનો ભય નથી આપણે અહીંઆં રહીએ, જે અવસ્થામાં રહીએ, ઈશ્વરથી કદિ વિરચ્છત્ર થશું નહિ. આપણે જગત્પિતાના આશ્રયમાં હમેશા રહેશું. ધર્મ ઉત્તત ભાવ ધારણ કરશે. પ્રત્યેક પાપ પ્રવૃત્તિ વિમર્દિત થશે અને આપણો દેવ ભાવ સર્વ સમુત્તત થશે. આપણે પુણ્ય પદ્ધતિમાં આ પ્રમાણે આરોહણ કરતાં કરતાં આપણું પાપનું મેલ સર્વ ધોવાઈ જશે અને આપણા આત્મામાં પવિત્રતા, મંગલ ભાવ આત્મ—પ્રસાદ વેહશે. આપણો દેવ ભાવ સર્વ આસુરિક પ્રવૃત્તિના ઉપર જય લાભ કરીને આપણું ખરૂં આધિપત્ય સંસ્થાપન કરશે.

આપણું જ્ઞાન, ભાવ અને ઈચ્છા એકત્ર ઉત્તર થઈ શકશે. તે સત્ય પુરૂષ આપણા જ્ઞાનને સ્વર્ગીય અત્ર થશે; આપણે સર્વ ભાવ ઉત્તર થઈને તેમાં અર્પિત થશે; આપણે નવા ક્ષેત્રમાં પડીને ઈશ્વરનું નવું નવું કામ સંપૂર્ણ કરીને જીવનનું સાર્થક કરશું આપણે કેવલ ધ્યાનમાં રહેશું નહિ, બ્રહ્મમાં લય થઈ જશું નહિ; પરંતુ ધર્મનો પુરસ્કાર તેના સહચર અનુચર થઈને તેનો સહવાસ જનિત આનંદ ભોગવતા ભોગવતા ચિરજીવન ગાળશું. આપણું જ્ઞાન ભાવ અને ઈચ્છા એ ત્રણમાંનું એક પણ નાશ થશે નહિ. પરંતુ તેની ક્રમિક ઉત્તરિત થશે. આપણી ઈચ્છા ઈશ્વરની મંગલમયી ઈચ્છાની અનુગામિની થશે; આપણી પ્રીતિ હાલ એક કુટુંબમાં એક ગામમાં, એક દેશમાં બંધાયેલી છે પરંતુ જ્યારે તે ઈશ્વરનો ઉદ્ધાર પ્રેમનું રૂપ ધારણ કરશે અને આપણું જ્ઞાન વિકસિત થયાથી તેને વધારે ઉજ્જવલ રૂપથી જોઈ શકશું.

આપણે સદ્ભાવ, હિતૈષણા, પવિત્રતા મેલવશું; આપણા હર-એક વાક્ય હરએક કામથી ધર્મામૃત નીકળશે. આપણાથી પ્રીતિ વિસ્તાર થઈને હજારો આત્માને રસાલ કરશે આપણે દેવતાઓની સાથે પરમ પવિત્ર પ્રેમ ભાવથી રહીને ઈશ્વરનો પ્રિય અભિપ્રાય સંપાદન કરશું. ત્યારે આપણી અહીંઓની અવસ્થા સ્મરણ થયાથી એ આપણા જીવનની ખાલકાલની હાલત મનમાં આવશે અને આપણી અહીંઓની સર્વ શિક્ષા ખાળકની પગ ચાલવાની શિક્ષાના પ્રમાણે જાણાશે.

આપણે ઈશ્વર આપણી સાંમે જીવજલ્પમાનથી પ્રકાશિત રહેશે, આપણે તેની મહિમાને મહીયાન કરશું, તેની ઉપાસનામાં જીવન ગાલશું, તેના સહવાસથી પરિતૃપ્ત થશું, તેના પવિત્ર ચરણમાં શ્રદ્ધા અર્પણ કરીને પોતાને કૃતાર્થ કરશું, તેમાં ગાઢતર પ્રીતિ સ્થાપન કરશું અને તેનો અપાર પ્રેમ અધિક ઉજ્જવલ રૂપથી અનુભવ કરશું. તેજ આપણે ઉપજીવિકા છે, જે ચંદ્ર સૂર્ય કદિ નિર્વાણ થઈ જાય તથાપિ એવા દિવસે જરૂર ઉદય થશે.

એ દિવસે એક વાર ઉદય થયાથી કદિ અસ્ત થશે નહિ પરંતુ એનો પ્રકાશ ક્રમે કરીને ઉજ્જવલ થઈને આપણા આત્માને અનુરંજિત કરશે. એજ સ્વર્ગ છે, એજ મુક્તિ છે.

एषाण्य परमा गतिरेषास्य परमा संपत् ।

एषोस्य परमो लोक एषोस्य परम आनंदः ॥

નવમ ઉપદેશ.

(મુક્તિ.)

ઈશ્વરની ઉપાસના શા માટે કરવી ? જે માણસ તેનો ઉત્તર એ આપે છે કે સુખ સંપદ મળવાને વાસ્તે કરવામાં આવે છે તે માણસ બાલકના પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે. તેનું યથાર્થ લક્ષ્ય સ્થાન હમણા સુધી તેના હૃદયમાં આવ્યું નથી. આહીઆં સુખ દુઃખનું સર્વદા પરિવર્તન થાય છે. આપણી શિક્ષાને વાસ્તે, પરીક્ષાને માટે ઈશ્વર આપણી આગળ વિષય મોકલે છે. વિષય—સુખ કદિ ઈશ્વરોપાસનાનો ખરૂં લક્ષ્ય નથી. ત્યારે ઈશ્વરની ઉપાસના શા માટે કરવી જોઈએ ? જે માણસ તેનો એવો આપે છે કે મુક્તિ લાભને માટે, તે પંડિતની માફક ઉત્તર આપે છે. મુક્તિજ આપણું યથાર્થ લક્ષ્ય સ્થાન છે અને તેના આનુસંગિક જે કંઈ ઉપકારી હોય તે આપણને પ્રાર્થનીય યોગ્ય છે. જેની મુક્તિના ઉપર લક્ષ્ય હોય તેની આગળ સર્વ નિઃસ્વાર્થ ધર્મ કાર્ય ધાસની પેઠે સહજ કરે છે. તર્કના ઉપર, લોક વાક્યના ઉપર, દેશાચારના ઉપર નિર્ભર કરીને ધર્મ શિક્ષા કરતો નથી. પોતાને પવિત્ર કરવાને માટે તેનો પ્રાણુગત યત્ન રહે છે, કેમકે પવિત્ર સ્વરૂપને લાભ કરવોજ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. મુક્તિની તરફ જેનું લક્ષ્ય હોય તેની હૃદયની ગાંઠો તુટી જાય છે. હૃદયની ગાંઠો કોણે કહે છે ? મોહ, અજ્ઞાન સ્વાર્થપરતા એ સર્વ ગાંઠો આપણને સંસારના પાશમાં મૃત્યુના પાશમાં બાંધે છે. મુક્તિની તરફ જેની દૃષ્ટિ હોય તે પુણ્ય પદ્ધતિમાં સહજમાં જાય છે.

મુક્તિ કેને કહે છે? સંસાર બંધનથી મુક્ત થવું. મૃત્યુના પાશથી પ્રમુક્ત થઈને અમૃતની તરફ આગળ જવું. વિષયા-કર્ષણથી વિમુક્ત થઈને વિષયના બાહરના પદાર્થનો આશ્રય લેવો. જ્યાં સુધી આપણે સંસાર બંધમાં બંધાયેલા રહેશું ત્યાં સુધી આપણો બંધ ભાવ રહેશે. જ્યાં સુધી વિષયની સાથે જોડેલા રહેશું ત્યાં સુધી મૃત્યુના પાશમાં બાંધ રહેશું. અંતરથી મુક્ત ન હોય તો મુક્તિનો ભાવ સમજતો નથી. આપણે અહીંયાં મૃત્યુ અને અમૃતના સંધિસ્થલમાં રહ્યા છીએ. મૃત્યુથી અમૃતની તરફ જોડેલા જશું તેટલા આપણે મુક્ત ભાવ જોવા પામશું. આપણે જ્ઞાન ભાવ અને ઈચ્છાને એકત્ર કરીને ઈશ્વરમાં જોડાવું અર્પણ કરશું તેટલી આપણી મુક્તિની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરશું જ્યારે ઈશ્વરની સાથે આપણો કંઈ વિવાદ રહેશે નહિ ત્યારેજ આપણે યથાર્થ મોક્ષાવસ્થાને પામશું.

તેજ આત્મા મુક્ત છે, જે આત્મા એ ઈન્દ્રિયોને વશીભૂત કરી છે, જેઓ સંસારિક સુખ દુઃખમાં ફસતા નથી, જેઓ ખાવા, ઊંઘવા અમનચમનમાં જીવન ગાળતા નથી પરંતુ ઈશ્વરને માટે ક્ષુધિત એને તૃપ્તિ થઈને જીવન ગાળે છે.

તેનોજ આત્મા મુક્ત છે, જેઓ વિષય આસક્તિને છોડી શક્યા છે, જેઓ જડમય પૃથ્વીમાં બાંધ થઈને એને કેદખાના પ્રમાણે કરી મુક્તો નથી; પરંતુ આ સ્થલ આવરણમાંથી સર્વાતીત પરમેશ્વરમાં જાય છે અને તે અનંતના નામાક્ષર સર્વત્ર પાઠ કરીને પોતાને ઉત્તત કરે છે.

તેજ આત્મા મુક્ત છે, જે સંસારના અનુરોધના કરતાં ઈશ્વરનો અનુરોધ ગુરુતર માને છે; જેઓ દેશાચારની આગળ અવનત થતા નથી, પૈતૃક ધર્મ ગ્રહણ કરીને તુષ્ટ થતા નથી. ક્યાંથી પણ હોય સત્યનો પ્રકાશ મળે તો આદરની સાથે ગ્રહણ કરે છે અને મનુષ્યનો ઉપદેશ અંતરનો ધર્મોપદેશને છોડતાં નથી.

તેજ આત્મા મુક્ત છે, જેઓની પ્રીતિ એક જગ્યા ઉપર બંધા-

, એક દેશમાં તથા એક સંપ્રદાયમાં બદ્ધ નથી; જે ઉપર પ્રસન્ન ભાવથી દષ્ટિ કરે છે; જેઓ આલસ્ય, અહંકાર ને પરતાને ત્યાગ કરીને હૃદયની ગાંઠોને છેદન કરે છે અને ઈશ્વરને વાસ્તે પોતાનું સર્વસ્વ ખસિદાન આપવાને તૈયાર થાય છે.

તેજ આત્મા મુક્ત છે, જે આત્મા બાહરની અવસ્થામાં સંરચિત રહેતો નથી. પરંતુ પોતાના જીવનનો સંકલ્પ સ્થિર રાખીને સર્વ ખનાવોમાં, સર્વ અવસ્થામાં પોતે ઉન્નતિના અનુકૂલ થાય છે.

તેજ આત્મા મુક્ત છે, જે ધર્મ બલથી સખલ થઈને પૂર્ણ મંગલ સ્વરૂપ ઈશ્વરના ઉપર આંતરિક વિશ્વાસ કરીને સર્વ ભયનો પરિત્યાગ કર્યો છે.

આપણું જ્ઞાન, ભાવ અને ઈચ્છા તે સત્ય સુંદર મંગલ પૂર્ણ પુરૂષની સાથે જેટલું એક્ય થશે તેટલા આપણે મુક્તિની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશું આપણી ઈચ્છા જ્યારે તેની ઈચ્છાની સાથે મળશે ત્યારે મોક્ષાવસ્થા સમજવી. જ્યારે સત્ય જ્યોતિથી જ્ઞાન ઉજ્જ્વલ થશે, પ્રીતિનો શિખાથી હૃદય ઉદ્દિપ્ત થશે, પવિત્રનું બલ અને ઉન્નત આશા ઉજ્જ્વલિત થશે ત્યારેજ મુક્ત થશે તે અમૃતની સાથે યોગ થયાથી આપણે અમૃત સૂર્ય કિરણમાં વાસ કરતાં રહેશું.

આવી મુક્તિ લાભ કરવી આપણું અનંતકાલ સાધ્ય છે ઈશ્વરનું પૂર્ણ જ્ઞાન પૂર્ણ ઈચ્છાની સાથે મળ્યાથી આપણું અનંત જીવન ગત થશે. અહીંયાં આપણું મૃત્યુ પર્યન્ત એક કાલનો નિર્દેશ છે. અહીંયાં આપણો એક પાઠ પુરો થયો. પરંતુ પૃથ્વીમાં આપણી શિક્ષાનો છેડો નથી. હાલ એક કાલ છે. આ જીવન પછી ખીન્ને એક નિત્ય કાલનો આરંભ થશે; અહીંયાં કેવલ સંસારની સાથે યોગ છે, ઈશ્વરની સાથે કંઈ પણ યોગ નથી, મૃત્યુના પછી ઈશ્વરની સાથે યોગ થશે, એવું નથી, ઈશ્વર આપણો આ કાલમાં પણ છે, આપણા ખીન્ન કાલમાં પણ ઈશ્વર છે. આપણે અમૃતના અધિકારી છીએ, આપણી ક્રમિક ઉન્નતિ થાય છે, આપણું આ જીવન અનંત કાલના અન્તર્વર્તી છે. વર્તમાનકાલ

અનંત કાલથી વિચ્છન્ન નથી. આ જીવદશામાંજ
ક્રિતના રસ્તામાં પગ મુકીએ છિયે. અને અનંતકાલ
રસ્તામાં અગ્રસર થશું.

આ પૃથ્વી લોકથી આપણને ઉત્કૃષ્ટ લોક કેવું મળશે? ત્યાં પ-
વિત્ર પ્રેમ અને નિર્માલાનંદ વહે છે. ત્યાં ઈશ્વર પ્રીતિ હૃદયને
ઉત્કૃષ્ટ કરે છે, તેની ઈચ્છા સંપન્ન કરવામાં આનંદ જન્મે છે. તે લોક
દેવલોક છે, ત્યાં આપણે ઈશ્વરની આગલ પાસે જઈએ છિયે,
આપણું જ્ઞાન, ભાવ અને ઈચ્છા ઈશ્વરનું જ જ્ઞાન, પ્રીતિ અને ઈ-
ચ્છાની સાથે અધિક મળે છે. તેજ સ્વર્ગલોક છે, તેજ પુણ્ય
ધામ છે.

એટલા માટે બ્રાહ્મધર્મની મુક્તિ બ્રહ્મમાં લય થવાને કહેતા
નથી; બ્રાહ્મધર્મની મુક્તિ આત્માની અનંત કાલની ઉત્તતિ. બ્રાહ્મ
ધર્મ એવો ઉપદેશ આપતો નથી કે ખીજના હાથમાં મુક્તિનાં ભાર
અર્પણ કર્યાથી મુક્ત થવાશે. કોઈ માણસ દેવતા અથવા કોઈ
ધર્મ યાજ્ઞક આપણને વાસ્તે મુક્તિ લાવશે. બ્રાહ્મધર્મનો વિશ્વાસ
એવા નથી કે પુરા કાલથી કોઈ નિષિદ્ધ વૃક્ષનું ફૂલ ખાવાથી આ-
પણે પાપી થયા છિયે આપણને ઈશ્વર પણ ત્રાણ કરવાની શક્તિ
ધરાવતો નથી; આપણે અનુતાપ કર્યાથી કંઈ થનાર નથી; એક
જણ માનવદેવતાનું સહાયતા જોઈએ. બ્રાહ્મધર્મના મતથી ઈશ્વ-
રજ આપણો મુક્તિ દાતા છે, તેજ આપણો પરિત્રાતા છે. આ-
પણે “આત્મ પ્રમાવાત્ દેવ પ્રસાદાત્” ઈશ્વરના પ્રસાદથી અને
પોતાના યત્નથી અન્તરથી મુક્ત ન થવાથી તીર્થ-દર્શનથી અથવા
ગંગા જ્ઞાનથી અથવા કોઈ ઐન્દ્રજલિક વ્યાપારથી આપણી મુક્તિ
થતી નથી આપણી મુક્તિ આ પૃથ્વીમાં કોઈ એક સ્વર્ગ લોકમાં પહોં
નથી; પરંતુ ઈશ્વર પ્રસાદથી તેનો આશ્રય લીધાથી આપણે ચિરકાલ
રહીને મુક્તિના રસ્તે ઉત્કૃષ્ટથી ઉત્કૃષ્ટતર સ્વર્ગમાં અનંત કાલ સુધી
અગ્રસર થવામાં આવશે. બ્રાહ્મધર્મનું આજ સ્વર્ગ, આજ મુક્તિ છે.

વિજ્ઞાપન.

મારા નીચે લખેલાં પુસ્તકો નીચલી જગ્યાઉપર
વેચાય છે.

પ્રાક્ષધર્મ	૬	૦
પ્રાક્ષધર્મ મતભાર	૦	૩
પ્રાક્ષધર્મ મત અને વિશ્વાસ	૨	૮
પ્રાક્ષધર્મનાં આખ્યાન	૨	૮
મહર્મ મૂર્તિ	૨	૦
જાતિભેદ અને ભોજનવિચાર	૩	૦
આર્યધર્મનીતિ	૧૨	૦
ખ્રિષ્ટધર્મનીતિ...	૧	૦
જરસ્તોસ્તધર્મનીતિ	૪	૦
નારીધર્મ	૪	૦
કોટાપનિષતનો સાર	૦	૬
એતા મનરોપનિષતનો સાર...	૧	૦
તત્ત્વકારોપનિષતનો સાર	૧	૦
ભગવદ્ગીતાનો સાર...	૨	
પ્રાર્થનાવલી	૦	૦
ધર્મદોષિકા	૦	૩
આપ્ત દેશવચ્ચંદ્રસેનનો પિતા અને પુત્રવિષે ઉપદેશ	૦	૬
આપ્ત દેશવચ્ચંદ્રસેનનો વેદપુરાણવિષે ઉપદેશ	૦	૩
અગ્નિસંસ્કાર...	૦	૬
મત્સ્યનાં વચન	૦	૨

વિલાયતી ચાક બાજીના પીજ વાવવાં વિષે
અમુમતી નારક અર્થાત્ મેવાડનો દેશહિં
પ્રતાપિંહનું પૌરુષ સંખંધી ઐતિહાસિક ન
મુંબઈમાં—કોટમધ્યે જાહાંગીર ખેજનજી ક
અમદાવાદમાં—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટી.
પ્રાર્થના મમાંજમા.

કરાચીમાં—પ્રાર્થનામમાંજમાં. શ્રી ના:

